

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン, 小長谷, 有紀 メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Санпилын Жалан-Аажав

1 “Миний төрсөн нутаг”	7 Сайд Нарын Зөвлөлийн хуулийн хорооны дарга.
2 Шохойн үйлдвэрийн ажилчин.	8 “Монгол телевиз” байгуулагдлаа.
3 Би нам, улсын төв сургуульд орлоо.	9 Улс Төр.
4 Би өөрийн төрөлх сургуульдаа багш болов.	10 Ю. Цэдэнбалын талаар миний хэлэх үг.
5 Хууль Судлах.	11 Хэлмэгдүүлэл.
6 Монгол улсын Ерөнхий прокурор.	

1 “Миний төрсөн нутаг”

Конагая Юүки (цаашид **КЮ**): За, өнөөдөр Монгол Ардын Хувьсгалт Нам (МАХН)-ын Төв Хороо (ТХ)-ны Улс Төрийн Товчоо (УТТ)-ны гишүүн, нарийн бичгийн дарга, Ардын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн орлогч дарга (дэд ерөнхийлөгч–ред.) зэрэг өндөр албан тушаалуудыг олон жил нэр төртэй хашиж явсан Санпилын Жалан-Аажав тантай уулзаж байгаадаа бид их баяртай байна. Монгол улсын шинэ үеийн түүх бичигдэж эхэлж байх тэр үед та төрж байжээ. Та хоёр үе тэнгийнхэн байна шүү дээ.

Санпилын Жалан-Аажав (цаашид **СЖ**): Тийм шүү. Тэгэж хэлж болно.

КЮ: Өнөөдрийн ярилцлагыг таны бага насны дурсамжаас эхэлбэл ямар вэ? Та хаана, хэдэн онд төрсөн, өөрийн аав, ээж, ах, эгч, дүү нарын тухай бидэнд ярьж өгнө үү?

СЖ: Тэгье. Өнөөдрийн энэ ярилцлагыг миний бага насны дурсамжаас эхэлье. Би Хантайшир уулын аймаг, Отгон хайрхан уулын хошуу буюу одоогийн Завхан аймгийн Алдархаан сумын нутагт 1923 онд төрсөн хүн. Богдын голын хөвөөнд Хэрэмтийн ам гэдэг газар манай гэрээвөлжөөндөө байхад би төрсөн гэдэг юм. Тэр үед орчин үеийн эмнэлэг байсангүй, бүх хүүхдүүд гэртээ төрдөг, тэднийг одоогийнхтой ижил бүртгэж авдаггүй байлаа. Би ч мөн тийм л байдлаар төрсөн байх.

Миний төрсөн нутаг Завхан аймаг бол Монголын баруун хэсэгт Улаанбаатараас 1150 км-ийн зайд оршдог, хангай, говь хосолсон, гол мөрөн, ой мод ихтэй нутаг юм. 1990 оноос өмнө Монгол улс 18 аймагтай байлаа. 1992 онд засаг захиргааны өөрчлөлт хийж 21 аймагтай болсон юм. 1921 оны Ардын хувьсгалаас өмнө бол 4 аймаг, шавь тавтай, дал

гаруй хошуутай байлаа. 1921 оноос хойш Монгол улс засаг захиргааны өөрчлөлтийг олон удаа хийсэн юм шүү дээ. Одоо бас л засаг захиргааны өөрчлөлт хийх юм шиг байна. Хэзээ яаж хийх нь тодорхой бус боловч улс төрийн хүрээнд энэ асуудал яригдаад эхэлсэн байна.

Миний төрсөн Алдархаан суманд Монголын хоёр дахь өндөр уул Отгонтэнгэр Богд Очирваань хайрхан оршдог юм. Тэр далайн түвшнээс 4.300 гаруй метрт өргөгдсөн учир орой нь өвөл ч, зун ч байнга мөнх цастай байдаг юм. Энэ уул бол монголчууд бидний хамгийн их бэлэгшээж, тахиж, шүтэж байдаг их хайрхануудын нэг юм. Энд Отгонтэнгэр уулын тахилга жил бүр болдог. Энэ тахилгад Монголын бүх аймгаас ард олон хуран цуглардаг юм. Отгон тэнгэр уул эргэн тойрондоо тансаг сайхан үнэртэй арцаар хучаастай байдаг билээ. Энэ уулын хормойд Хөх нуур, Цагаан нуур гэсэн 2 сайхан нуур бий. Бас Отгонтэнгэрийн рашаан гэж алдартай сайхан рашаан бий. Хүний эрүүл мэндэд туйлын сайн энэ рашааныг баруун аймгийн бүх ард түмэн ууж, түүнд орж хэрэглэдэг юм. Энд маш олон төрлийн өвчнийг анагаах чадалтай төрөл бүрийн рашаан байдаг юм. Биднийг хүүхэд байх үед хэн, хэзээ хийснийг нь мэдэхгүй, нүдний рашаан, хэл, гар, үе мөчний рашаан гэх мэтээр монголоор бичиж, англиар орчуулсан хуучин хаягтай байлаа. Англи хэлийг сайн мэддэг, эрдэмтэн хүн энэ тайлбарыг хийсэн байж магадгүй.

Аливаа хүнд хайртай юм олон л байдаг байх, тэгэхдээ төрсөн нутаг, төрүүлсэн эхээс илүү хайртай юм ер нь байдаг болов уу? Монголын сайхан орныг манай их зохиолч Д.Нацагдорж чин үнэнээр нь гайхамшигтай сайхнаар магтан дуулсан юм. Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлэг бол, Монгол нутгаа монгол хэлээрээ яруу сайхнаар магтан дуулсан гайхамшигтай бүтээл юм. Бидний өвөг дээдэс ийм сайхан эх орныг, ийм сайхан хэл, соёлыг бидэнд өвлүүлж үлдээсэн юм шүү. Энэ сайхан нутагт монголчууд бид үеийн үеэсээ амьдарч, аж төрж өнөөдөртэй золгожээ. Би ийм л нутагт төрсөн хүн. Би үүгээрээ бахархаж, баярлаж явдаг хүн.

Миний ээжийн аав буюу миний өвөө аав бол Сүрэн тойн гэдэг нэртэй тайж хүн байсан юм. Чингис хааны Алтан ургийн цагаан ястай хүнийг тайж гэдэг шүү дээ. Гэхдээ буурал аав бол хамжлагагүй тайж байлаа. Сүрэн тойны охин Дашцэвэг бол миний ээж юм. Миний ээж дөрвөн хүү төрүүлсний хамгийн том нь би билээ. Би 15 нас хүртлээ өвөө аав, ээж хоёрынхоо хайр ивээл дор нутагтаа өсөж бойжлоо. Миний буурал аавынх 100 гаруй адуутай, 20-30 үхэртэй, 2-3 зуун хоньтой, дунд зэргийн хөрөнгө, чинээтэй айл байлаа. Манайхан зуны улиралд Хангай газар зусаад, өвөл нь говь руу нүүж өвөлждөг байлаа. Ингэж нүүхэд талдаа 300 шахуу км замыг туулдаг байлаа.

КЮ: Та хэзээ, хаана анх бага сургуульд орсон бэ?

СЖ: Би ер нь бага, дунд сургуульд сураагүй хүн юм шүү дээ. Намайг бага настай хүүхэд байх үед монголчууд, Монгол орон таван хошуу малаа маллаж, түүнийхээ буян хишгийг хүртэж мөр бүтэн, гэдэс цатгалан, дутагдаж гачиндах зүйлгүй амгалан тайван, аз жаргалтай сайн сайхан амьдарч байсан гэж би бодож явдаг юм. Манай нутагт ахуй амьдралын хувьд ядуувтар хувь хүн, айл өрх байсан боловч гуйлга гуйдаг, гэр оронгүй тэнүүчилж явдаг хүн огт байсангүй.

Бид тийм амьдрлыг огт мэддэггүй байлаа. Мал олонтой амьдрал нь хангалуун айл өрх, мал цөөнтэй амьдрал нь тарчигдуу айл өрх, хувь хүмүүсийгээ ад үздэггүй, харин ч ойргон нягтарч бие биендээ туслаж, ойр дотно харилцаатай байхыг хичээдэг байсан билээ. Ер нь монголчууд эрт дээр үеэс саахалт айл, хот айлын хэлбэрээр бие биентэйгээ ойртож, харилцан туслаж, ажил төрлөө хамтын хүчээр хийж байсан явдал нь нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн асар их ач холбогдолтой, өвөрмөгц тогтолцоо байсан гэж би боддог юм. Намайг хүүхэд ахуй байхад манай нутагт хулгай, дээрэм хийх, бусдыг залилан мэхлэх, архи дан согтуурах, танхайрах, бусдын эрх чөлөөнд халдах, хүний амь бие, эрүүл мэндийн эсрэг, ямар нэгэн гэмт халдлага хийх зэрэг үйлдлүүдийн нэг нь ч огт байсангүй, би ийм үйлдлүүдийн тухай огт дуулаагүй, сонсоогүй явжээ. Бүх хүн бие биендээ ах, дүүсгээр найрсаг ханддаг, бие биенийгээ хайрлаж хүндэлдэг, амгалан тайван амьдарч байсан билээ.

Тэр үед манай нутагт хүрээ, хийд нилээд олон байлаа. 1921 онд Ардын хувьсгал ялж байх үед Монгол оронд нийт 700-гаад сүм, хийд, 100 гаран мянган лам, хувраг байсан гэсэн мэдээ байдаг юм. Тэдний нэлээд нь манай Завхан аймагт байжээ. Монголд 5-6 томоохон хутагт, хувилгаанууд байсны ихэнх нь манай Завхан аймгаас гаралтай юм байж. Хутагт, хувилгаан гэдэг бол Монголын Бурхны шашны өндөр цол хэргэм шүү дээ. Монголын томоохон хутагтын нэг Данзанравжаа говь нутагт амьдарч байж. Тэр “Говийн ноён хутагт” гэдэг нэрээр Монгол даяар алдаршсан байна. Данзанравжаа бол түүхч, зохиолч, шүлэгч бас жүжгийн зохиолч хүн байж.

Тэр үед манайхан хадлан хадаж авдаггүй байлаа. Цас их орсон үед цас багатай газар руугаа нүүнэ. Монголын нүүдэлчдийн нэг онцлог нь энэ юм шүү дээ. Цас их ороод, мал идэх өвсгүй болоод ирвэл цас багатай, мал идэх өвс сайтай нутаг руугаа нүүдэг юм. Манай нүүдэлч, малчид цас орох, салхи шуурга дэгдэхийг одоогийн цаг, уурын мэргэжилтнүүдээс илүү сайн мэддэг байсан гэж хэлж болно. Малчид, нүүдэлчид хэзээ цаг агаар хүйтрэхийг урьдчилж мэдээд, нүүдэл суудлаа зохицуулчихдаг юм. Малаа

онд мэнд сайн оруулахын тулд нүүх ажлаа хойш нь тавина гэсэн ойлголт огт байгаагүй юм.

Миний буурал аав Сүрэн тойн бол нутаг орондоо нэрд гарсан сайн малчин, төрөлхийн ухаантай, туйлын ажилсаг, сайхан зантай, хүнлэг хүн байлаа. Тэр айл, саахалтынхаа хүмүүст түшиг тулгуур болж, байнга туслаж, дэмжиж байдгаараа олон түмний хайр хүндэтгэлийг хүлээж явсан буянтай буурал байжээ.

Буурал аав маань өдөр болгон малдаа явдаг байсан учир нутгийн айлуудын мал хаана бэлчиж байгаа, тарга тэвээрэг нь ямар байгаа, хөдөө хээрийн бэлчээрт хаана ямар мал эзэнгүй, хариулагагүй явж байгаа талаар болон нутаг орны бэлчээр ус, цаг агаарын хувьсалт, өөрчлөлтийн талаар маш их өргөн мэдээлэлтэй, мэдлэгтэй хүн байсан юм. Тийм учраас буурал ааваас алдсан малаа асууж сураглах, нутаг орны бэлчээр, усны байдал, цаг агаарын талаар асууж мэдэх, нутаг оронд болж байгаа үйл явдлуудын талаар санаа бодлоо солилцох зорилготой олон хүн манайд цугладаг байлаа. Би буурал аавыгаа дагаж мал маллах арга ухаанаас нь суралцаж, насандаа тохирсон ажлуудыг муугүй хийж чаддаг болсон билээ.

Тэр үед манай нутагт бичиг, үсэг мэддэг хүн маш ховор байлаа. Манай буурал аав охиныгоо буюу миний ээжийг бага настай байхад нь монгол бичиг мэддэг хүнд шавь оруулж байжээ. Миний ээж ингэж монгол бичиг сурч, уншиж, бичиж чаддаг, дөрвөн аргын тоо боддог болсон байна. 1922 онд Хантайшир уулын аймаг шинээр байгуулагдахад миний ээж аймгийн захиргаанд бичээчийн ажилд орж байж. Миний ээж надад монгол бичиг өөрөө зааж сургасан юм. Бас нэмэх, хасах, үржүүлж, хуваах 4 аргаар тоо бодохыг зааж өгсөн юм. Ингэж би ээжээрээ Монгол бичиг, Дөрвөн аргын тоо заалгасан маань цаашид эрдэм номын мөр хөөх замын минь эхлэл нь болсон юм.

Тэр үед манай Алдархаан сумын нутагт, Яруугийн гол, Чигэстэйн голын савд Хөх хошуу хэмээх газар анхны бага сургууль байгуулагдаж, тэнд Д.Чимэд багш гэж олонд хүндлэгдсэн залуухан бүсгүй ажиллаж байлаа. Тэр шөвгөр хар гэж манай нутгийнхан нэрлэдэг савхин гутал өмсөж, гэзгээ тайрч халимаг болгоод, дугуй цагаан малгайг хазгайдуу тавьж явдаг нь их л содон, дэгжин харагддаг байж билээ. Д.Чимэд багш бол ард түмний үр хүүхдийг сургаж хүмүүжүүлэх ажлыг эхлүүлж, манай нутагт орчин цагийн соёл, боловсролын үндсийг тавьж өгсөн мөнхийн гавьяатай хүн билээ.

Тэр бага сургуулийн ойролцоо, ганцхан өрөөтэй жижигхэн цагаан байшинд Лодон гэдэг бага эмч ард олонд шинжлэх ухааны эмнэлэгийн тусламжийг үзүүлж эхэлсэн юм. Манай нутаг дахь анхны энэ Хүн эмнэлэгийн салбар нь Лодонгийн цагаан байшин нэрээр ард олны дунд

алдаршсан юм. Түүний яг дэргэд шахуу олон зуун лам, хуврагуудтай, аварга том барилга байгууламжтай, олон мянга мал, арвин их хөрөнгийг нь хариуцсан хүчирхэг жастай, ард олны дотор үлэмжийн их нэр хүндтэй алдарт Яруугийн хийд оршиж байсан ч ганц эмчтэй, ганцхан өрөөтэй Лодонгийн цагаан байшинд очиж өвчтэй биеэ үзүүлдэг, өвчин зовлонгоосоо салж, хагацдаг хүний тоо өдрөөс өдөрт өсөн нэмэгдэж, Лодон доктор ард олны дотор хурдан хугацаанд өндөр их нэр хүндийг олж байсан билээ. Хожим Лодонгийн цагаан байшингийн бага эмч Лодон мэдрэлийн өвчний тэргүүлэх эмч, шинжлэх ухааны доктор, профессор Монгол улс даяар нэр алдар нь түгсэн эмч болсон байж билээ.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Та бага болон дунд сургуульд сурч байгаагүй юм байна. Тэр үед хөдөөнөөс залуучууд голдуу л техникумд суралцах зорилгоор анх Улаанбаатарт орж ирсэн байдаг юм билээ. Анх ямар зорилгоор Улаанбаатар хотод ирж байсан бэ?

С Ж: Намайг арав орчим настай байхад буурал аав маань ертөнцийн мөнх бусыг үзүүлж, ээж бид нарын амьдрал их өөрчлөлт орсон юм. Манайх буурал аавын үед олон малтай, чинээлэг, нэр хүндтэй, сайхан айл байсан боловч, буурал ааваас хойш зуданд малаа үхүүлээд, амьдрал маань ихэд доошлож ирсэн юм. Ээж маань ганцаардаад хүүхдүүд бид нар нас бие гүйцээгүй, хэцүү үе байлаа. Монгол хүн малгүй болчихвол амьдрал нь хэцүү байдалд орно шүү дээ.

Миний ээж өрх толгойлж эхэлсэн энэ үед, манайх Шарав тойныхтой айл бууж, хэдэн жил хамт нүүж, буудаг болсон юм. Шарав тойн бол миний буурал аавын төрсөн дүү юм. Тэднийх олон малтай, хөрөнгө сайтай, дотроо гоёмсог тавилга бүхий том гэртэй, цэвэр цэмцгэр айл байж билээ. Шарав тойн, түүний эхнэр Намжил авгай хоёр нягт нямбай, маш ажилсаг, хот, хүрээний дээгүүр албаны буюу өндөр зиндааны хүмүүстэй харилцаа холбоо сайтай хүмүүс байсан юм. Шарав тойн болон түүний эхнэр Намжил авгай хоёр бол өөрсдийн л мал хөрөнгийг улам арвин болгож, баяжих бодолтой байснаас ээж, бид нарт туслах бодолгүй хүмүүс байлаа.

Манай мал цөөрч амьдрал маань дордох тусам тэдний бидэндтэй харьцах харьцаанд их өөрчлөлт орж байлаа. Манайх Шарав тойныхтой хамт бууснаас хойш би тэдний адууг малладаг болж, түүнийг өвөл, зунгүй шөнийн цагт манаж хонодог байж билээ. Би тэдний адууг малладаг болсноос хойш 5-6 жилийн дотор тэдний адуу маш хурдан өссөж, аймаг, сумандаа алдартай хурдан, жороо морьнуудтай болсон билээ. Би бас тэдний хонийг хариулдаг, ноос, үсийг нь хяргаж авдаг, эсгий хийхэд нь оролцдог, ус, түлээг нь зөөж өгдөг өөрөөр хэлбэл бүхий л хар, бор ажлыг

хийдэг болсон билээ.

Энэ бүх ажлыг насны бага байхад хийхэд хэцүү байсан боловч намайг ажил хийж сургасан, хатуужил суулгасан гэж боддог юм. Тэр үед манайх өөрийн мал цөөтэй болсон тул эсгий хийж гэрийнхээ бүрээсийг сольж чаддаггүй байлаа. Манай гэрийн эсгий аажмаар энд тэндээ цоорч, зуны цагт нар, сар харагддаг болж, борооны ус тэр чигээрээ урсан орж ирдэг болсон билээ. Шарав тойн, Намжил авгай хоёр бидний энэ байдлыг мэддэг байсан боловч огтхон ч туслаагүйгээр барахгүй, “хонь малгүй та нар юугаар эсгий хийх юм бэ?” гэж тавлаж байсныг би мартддаггүй юм. Тэр үед “би бушуухан том болж, ээждээ сайхан гэр барьж өгнө дөө!” гэж бодож байснаа сайн санаж байна. “Ээжийнхээ ачыг яаж хариулана даа, ээжийгээ хэзээ нэгэн цагт заавал баярлуулна даа!” гэсэн бодол чухамхүү тэр цаг мөчөөс намайг эзэмдсэн байх.

Манайх Шарав тойныхтой хамт Борхын гол, Донойн хөндий гэдэг газруудаар хаваржаад, зун болох үед Хангай өөд нүүж, Чигэстэйн голын хойд талаар зусаад, намар болоход бусад айлуудын хамтаар говь руу нүүж намаржаад, тэндээ өвөлждөг байлаа. Нэг намар айлууд уламжлалт ёсоор говь руу нүүх дөхөж байхад миний ээж, дүү бид хоёрт хандаж:

-Энэ жил гурвуулаа аймгийн төв орж өвөлжинө! Ээж нь хоёр хүүгээ сургуульд суулгаж, эрдэм ном сургана! Үүнээс хойш манайх Шарав тойныхтой хамт нүүхгүй! Та хоёр юу гэж бодож байна? гэж асуусан юм. “Манайх Шарав тойныхтой дахин хамт нүүхгүй!” гэсэн үгийг дуулаад дотроо маш их баярлаж байсан боловч ээждээ:

-Та өөрөө л мэд! гэж хэлж билээ.

Миний дүү Пүрэвжав ээжийн хэлсэн үгийг сонсоод, босон харайж гүйгээд ээжийг үнсэж:

-Ямар сайхан юм бэ? Ээжээ. Би сургуульд орно тиймээ? гэж хэлж байсныг би тодхон санадаг юм. Тэр орой ээж, дүү, бид гурав бараг хэзээ ч байгаагүй тийм их баяртай, хөгжөөнтэй сайхан байж билээ. Миний ээжийн энэ шийдвэр хүүхдүүдийнхээ ирээдүйг бодсон маш зөв шийдвэр байсан юм.

Шарав тойны эхнэр Намжил авгайн хэтэрхий нягт, нямбай чанар, хатуу үг тухайн үедээ миний дургүйг хүргэдэг, хор шарыг хөдөлгөдөг, хэцүү байсан боловч намайг ажилд сургаж, миний цаашдын амьдрал ирээдүйд тус болсныг би ойлгож явдаг билээ. Надаар олон жил малаа маллуулж, гэр ахуйн хамаг хүнд хүчир ажлаа хийлгэж байсны шан хөлсөнд намайг тэднийхээс салж бүр мөсөн явах үед нэг даага, таван төгрөг өгч байж билээ. Би түүнийг нь чамладаггүй юм.

Дүү бид хоёр Завхан аймгийн төв Улиастай хотын ерөнхий боловсролын дунд сургуульд ганцхан жил суралцаад, амьдралын

боломжгүй байдлаасаа болоод цаашид үргэлжлүүлэн суралцаж чадаагүй юм. Ер нь миний ерөнхий боловсролын сургуульд сурсан маань ердөө энэ л юм.

Манай нутагт Хөх хошуу гэдэг газар байдаг тухай дээр өгүүлсэн шүү дээ. Тэр нутаг бол их модтой, бас сайхан голуудтай, түүнийг нь дагаад бургас их ургадаг юм л даа. Тэнд манай нутгийн хүмүүс модоор гэрийн яс мод, гэрийн доторхи эд хогшил болон хүний хэрэгцээт бусад зүйлүүдийг хийж, түүнийг нь Ховд, Баянхонгор, Увс, Говь-Алтай зэрэг мод багатай аймгийн хүмүүс ирж, худалдаж авдаг байлаа. Миний ээж амьдралын хүнд хэцүү байдлыг хүүхдүүд бидэнд илэн далангүй тайлбарлан ойлгуулж, манайх Хөх хошуунд нүүж очихоор шийдсэн юм. Тэнд очоод ээж, бид хоёр модоор араг, шээзгий болон унь, хана, тооно зэрэг гэрийн яс мод хийх аргуудыг сайн хүмүүсээр заалгаж сурсан юм. Бид хоёр энэ ажлыг бас чиг муугүй сурсан байх, холоос ирсэн хүмүүс бидний хийсэн зүйлүүдийг худалдаж аваад явдаг болсон юм. Тэр үед цаасан мөнгө гүйлгээнд сайн ороогүй байлаа. Ээж бид хоёрын хийсэн зүйлүүдийг хүмүүс аваад оронд нь цагаан идээ өгдөг байлаа. Би ийм модчингийн ажлыг хоёр жил орчим хийсэн юм.

Тэр үед Улаанбаатар хот болон төвийн бүсийн аймгуудаар жижигхэн боловч үйлдвэрийн газрууд ашиглалтанд орж эхэлж байсан байх. Аж үйлдвэрийн комбинат ч ашиглалтанд орж байсан байх. Яг ийм үед Төв аймгийн Эрдэнэ сумын нутагт байдаг Цагаан булаг дахь шохойн үйлдвэрээс хүмүүс ирээд, манай нутгаас ажилчин элсүүлж эхэлсэн юм. Тэд нар Улиастай хотод байрлаж байгаа гэдгийг дуулаад, ээж бид хоёр тэнд очихоор шийдлээ. Тэд нар миний ээжийг ажилчнаар элсүүлж авахаар боллоо. Ингээд ээж, миний хойд аав болж байсан Санпил ах хоёр Улаанбаатар явсан юм. Би ээжийгээ хол газар явуулахад хэцүү байсан боловч өөрөө заавал хойноос нь очих бодолтойгоор үлдэж байлаа. Би ээжийнхээ хойноос хурдан очихыг л үргэлж бодож явдаг байсан байх.

Манайхтай айл байсан, намайг сайн таних, нутгийн ах Н.Чимэдрэгзэн Завхан аймгийн захиргаанд ажиллаж байсан юм. Би түүнтэй нэг удаа уулзахдаа, намайг Улаанбаатар хотод ямар нэгэн сургуульд явуулж өгөхийг гуйлаа. Ингээд хэд хонож байтал Н. Чимэдрэгзэн ах нэг өдөр намайг өөрийн гэрт ирэхийг урьжээ. Намайг тэдний гэрт яаран очиход тэр:

-Чамайг Улаанбаатар хотын “Хүн эмнэлэгийн техникум” явуулахаар боллоо. Чи маргааш аймгийн захиргаан дээр очиж замынхаа зардлын мөнгийг аваарай! гэж хэлсэн юм. Тэр үед Улаанбаатар хот руу сургуульд явж байгаа хүнд замын зардлыг нь аймгийн захиргаанаас өгдөг байлаа.

Н.Чимэдрэгзэн ах Завхан аймагт ирсэн Хүн эмнэлэгийн техникумын

ганцхан хуваарийг надад авч өгсөн юм билээ.

Ингэж би Улаанбаатар явах боллоо. Тэр үед Завхан аймгиас Улаанбаатар хүртэл шуудангийн машинаас өөр явах унаа байгаагүй юм. Одоогийнхтой ижил нисэх онгоц байсангүй. Ингээд би шуудангийн машинд суугаад, замдаа 18 хоног явж Улаанбаатарт ирж байлаа. Миний суусан машин Улаанбаатар хотын Монгол тээхийн буудалд ирэхэд, олон хоног намайг хүлээгээд, их ядарсан ээж минь угтаж авч байсан юм. Ээж бид хоёр ингэж дахин уулзаж чадсандаа туйлын их баярлалдаж байж билээ.

КЮ: Энэ хэзээ болсон үйл явдал вэ? Та Хүн эмнэлэгийн техникумд суралцаад эмч болсон уу?

С Ж: Энэ бол 1937 оны намар болсон үйл явдал шүү дээ. Ээж бид хоёр хэд хоногийн дараа Хүн эмнэлэгийн техникум дээр очлоо. Тэр сургууль одоогийн Эрүүл мэндийн яам байгаа газрын ойролцоо байсан юм. Би сургуулийн захирал дээр нь орлоо. Завхан аймгаас гарахад Аймгийн захиргаанаас надад сургуулийн бичиг өгсөн юм. Түүнийгээ захиралд үзүүлээ. Тэгтэл захирал:

-За, ойлголоо. Дотуур байранд орно доо! Хувцасаа соль, усанд ор! Сургууль удахгүй эхлэнэ! Тэр болтол ийм бэлтгэл хийгээд байж бай! гэсэн утгатай зүйл хэлж байна. Би захиралд:

-За, гэж хэлчихээд өрөөнөөс нь гарлаа. Гадаа миний ээж хүлээж байсан юм.

Тэгээд би ээждээ:

-Ээжээ, би энэ сургуульд орохгүй! Тантай хамт Цагаан булаг дахь шохойн үйлдвэрт ажилд орбё! Та тэнд ганцаараа ажиллаад, их цалин авч чадахгүй байгаа шүү дээ! гэж хэллээ. Ээж надад юм хэлсэнгүй, дуугүй л байлаа. Ээж дургүй байна гэж би ойлголоо. Ингээд ээж бид хоёр энэ талаар удаан ярилцлаа. Эцэст нь би дийллээ. Тэр үед би арван таван нас дөнгөж хүрч байсан юм шүү дээ. “Насанд хүрээгүй хүүхэд ажилд авахгүй байх!” гэж ээж айгаад байсан юм байж. Насанд хүрээгүй хүүхдийг улсын үйлдвэрийн газар ажлуулахыг хуулиар хорьдог байсан юм байж. Би үүнийг хожим ойлгосон юм. Ингээд хэд хоногийн дараа бид нар Цагаан булаг дахь шохойн үйлдвэр байдаг Эрдэнэ суманд ирлээ. Санпил гуай бид хоёр хамт явж шохойн үйлдвэр дээр ирж даргатай нь уулзлаа. Тэр үйлдвэрийн дарга С.Дагвадорж гэдэг хүн байсан юм. Би тэр хүнд ажилд орохыг хүссэн өргөдөлөө өглөө. С.Дагвадорж дарга миний өргөдлийг уншиж үзээд:

-Чи хөдөлмөрийн насанд хүрээгүй хүн байна. Насанд хүрээгүй хүнийг ажилд авдаггүй юм шүү дээ! Тэгээд ч чи ийм хүнд ажил хийж чадах юм

уу? Энд уул нураадаг ажил хийдэг юм шүү дээ! гэж байна. Би түүнд юу ч хариулж чадсангүй. Гэтэл Санпил гуай:

-Манай Жалан-Аажав энэ ажлыг хийж чадах байх аа. Хөдөө байхдаа мал сайн малладаг хүүхэд байсан юм. Бас модчин хийж байсан хүн шүү! гэх мэтээр миний талаар магтаалын хэдэн үг хэллээ. Үйлдвэрийн дарга түүний үгийг анхааралтай сонсож байгаад:

-Аа, тийм үү. Тэгвэл нэг арга байна. Насанд хүрээгүй хүн учир чамайг туслах ажилчинаар л авч болох юм байна. Чи өдөрт 6 цаг л ажиллана шүү дээ! Бусад хүнтэй ижил 8 цаг биш. Чиний ажиллах бригадыг бид одоохон шийднэ! гэж хэллээ. Ингэж миний хүсэл биелэж Шохойн үйлдвэрийн ажилчин болсон юм.

2 Шохойн үйлдвэрийн ажилчин.

КЮ: Та улс, эх орондоо хөдөлмөрлөсөн хөдөлмөрийнхөө гарааг Шохойн үйлдвэрийн ажилчин болж эхлэж байжээ. Харин яаж хуульч мэргэжилтэй болсон тухайгаа ярьж өгнө үү?

СЖ: Цагаан булаг дахь Шохойны үйлдвэр бол Улаанбаатар хотыг шохойгоор хангадаг, манай барилгын материалын томоохон үйлдвэр байсан юм.

С.Дагвадорж дарга миний ажиллах бригадыг үнэхээр тэр өдөрт нь шийдсэн байж. Би Т.Амир даргатай, голдуу казах, чантуу нараас тогтсон бригадад ажиллах боллоо. Манай бригадын дарга Т.Амир гуай бол монголоор маш цэвэрхэн ярьдаг чантуу хүн байлаа. Намайг ажилд орсон өдөр Т.Амир гуай надад миний хөдөлмөрийн багаж зэвсэг болох хүрз, зээтүү, том лантуу, хурц иртэй цүүц, дотроо дарьтай цагаан ишнүүр, төмөр лаазтай дарь өгч билээ. Ингээд би Жамбаа гэдэг монгол залуутай хамт ажиллахаар боллоо. Манай бригадад бид хоёроос өөр монгол хүн байсангүй.

Тэр үед бид нар шохойгоо Оросын “Урал Зис-5” гэдэг машинд ачдаг байлаа. Сүүлд пар, пар гэсэн дуутай намхан хар машинд ачдаг болсон юм. Энэ бол Халх голын дайнд Япончуудаас олзлож авсан машин байсан юм гэнэ билээ. Чухам ямар замаар энэ үйлдвэрт ирсэн юм бэ? Бүү мэд.

Тэр үед Улаанбаатар хот дөнгөж л барилгажиж эхэлж байлаа. Би тэр үйлдвэрт чулуучин хийж эхэлсэн юм. Шохойн чулуун хадыг бид нар нэг метр орчим диаметртэй, 70-80 см-тэй гүнзгий нүхлээд, тэр нүхнийхээ ёроолд нь дотроо дарьтай ишнүүрийнхээ үзүүрийг байрлуулаад, түүнийг нойтон шохойгоор булдаг юм. Ингээд ишнүүрийнхээ нөгөө үзүүрийг шүдэнзээр асаадаг юм. Гал явсаар дарьтай ишнүүрт хүрч дэлбэрдэг юм.

Бид нар дэлбэрэлт болохоос өмнө өөрсдөө тэндээс хол зайлсан байх ёстой юм. Үүний тулд бид нар ишнүүрийн ил байгаа үзүүрт шүдэнз зурж асаамагц, хар хурдаараа гүйж хол зайлдаг байлаа.

Манай бригадын дарга Т.Амир гуай өөрөө маш сайн ажилладаг, өөрийнхөө бригадын ажилчдад маш өндөр шаардлага тавьдаг хүн байлаа. Би ажлаа хурдан сурч, Жамбаа бид хоёр “Сайн ажиллаж байна!” гэж түүнд магтуулдаг боллоо.

Би насанд хүрээгүй байсан болохоор үйлдвэрийн даргын хэлсэн ёсоор өдөрт 6 цаг ажиллах ёстой байсан юм. Гэтэл ажилдаа дасаад, ажлаа сайн хийж чаддаг болоод ирэхээр 8 цаг ажилладаг боллоо. Заримдаа 10 цаг ажиллах ч үе гардаг боллоо. Зарим үед шохой шатаах ажилд шөнийн цагаар гардаг болов. Миний ажлын цагийг хянадаг хүнгүй боллоо.

Ингэж ажилласаар байтал анхны цалин авах боллоо. Би анх удаа маш өндөр цалин авч үзлээ. Би ийм их өндөр цалин авсандаа маш их гайхаж, бас маш их баярлаж байж билээ. Надад үндсэн цалингаас гадна илүү цаг ажилсны хөлсийг нэмээд, нийтдээ 800 төгрөг өгсөн юм. Би цалингаа аваад шууд дэлгүүрт хар хурдаараа гүйж очоод, хөх цэнхэр өнгөтэй торгоноос нэг дээл хийх хэмжээгээр, бор ногоон өнгөтэй торгоноос нэг дээл хийх хэмжээгээр аваад, төмөр лаазтай орос чихэр бас нэмж аваад, үлдсэн мөнгөнийхөө хамт ээждээ авч ирж өгч байлаа. Бидний ажлын байрнаас холгүй манай үйлдвэрийн ажилчдад зориулсан дэлгүүр байсан юм. Тэр дэлгүүрт голдуу Германы бараа зардаг байлаа.

Миний ээж тэр өдөр маш их баярлаж билээ. Миний ээж надад сайхан бууз хийж өгөөд “Эр хүн өсөж, эсгий сунана гэдэг чинь энэ шүү дээ!” гэж дахин, дахин хэлж байж билээ. 800 төгрөг гэдэг бол тэр үеийн ханшаар маш их мөнгө байсан юм. Нэг сайн морийг 20 төгрөгөөр, нэг хонийг 6 төгрөгөөр авч байсан үе шүү дээ. “Хүн болсных ээжийгээ баярлуулж явах хэрэгтэй!” гэж миний буурал аав надад бүр багаас ойлгуулдаг байсан юм л даа. Түүний сургадаг олон сургааль бий. “Нүгэл хийж болохгүй! Дандаа буян хийж байх хэрэгтэй! Хүнд дандаа тус болж явах хэрэгтэй! Ямар ч хүнийг, хэзээ ч муу хэлж болохгүй!” гэж тэр сургадаг байлаа.

Монгол хүний сэтгэл зүйд нэг онцлог юм бий. Энэ бол эцэг, эхийн ачийг хариулах, эцэг, эхийгээ баярлуулж, ачийг нь хариулах эрмэлзэл юм. “Монгол хүн болгонд ийм эрмэлзэл байдаг!” гэж би боддог юм. Ялангуяа ээжийгээ баярлуулж, ачийг нь хариулах эрмэлзэл маш их хүчтэй байдаг юм. Манай ардын болон зохиолын дуу, шүлгэнд эхийн тухай сэдэв маш том байр суурийг эзэлж байдгийг та нар ажигласан байх. “Эцэг, эхийн ач буян бол юутай ч зүйрлэшгүй маш их арвин учир ямар ч хүн эцэг, эхийнхээ ачийг бүрэн дүүрэн хариулж чаддаггүй юм! Тийм учраас хүн өөрийн эцэг, эхийг бага ч гэсэн ямагт баярлуулж явах ёстой юм!” гэсэн

үзэл байдаг юм. Бороо орсны дараа өвсөн дээр тогтосон жижигхэн усан дуслуудыг монголчууд “шүүдэр” гэж нэрлэдэг шүү дээ. Тийм шүүдэрийн усыг цуглуулах нь маш их хэцүү ажил бөгөөд хүн яаж ч хичээгээд нэг аяга дүүрэн шүүдрийн ус цуглуулж бардаггүй юм гэнэ билээ. Эцэг, эхийн ач, буяныг хариулахыг монголчууд шүүдрийн ус цуглуулахтай адилтгасан байдаг юм.

Цагаан булаг дахь Шохойн үйлдвэрт би хоёр жил иймэрхүү маягаар ажиллаа. Манай үйлдвэрийн дарга С.Дагвадорж гуай надад муугүй ханддаг байлаа. Би монгол бичгээр уншдаг, бичдэг бас дөрвөн аргын тоо муухан боддог байсан нь нөлөөлсөн ч байж магадгүй.

1939 онд Цагаан булаг дахь Шохойн үйлдвэрийн захиргаа намайг Улаанбаатар хотод Санхүүгийн техникумд суралцуулах шийдвэр гаргасан юм. Тэр үед Монголд дээд сургууль байгуулагдаагүй, харин хэдэн сайхан техникум ажиллаж байлаа шүү дээ. Ингээд би Санхүүгийн техникумд суралцахаар хоёр дахь удаагаа Улаанбаатар хотод орж ирлээ.

Манай хамаатангийн нэг ахын гэр одоогийн Богд хааны ордон музейн орчим байсан юм. Тэр ахыг С.Додгор гэдэг юм. Ээж бид хоёр тэдний гэрт буугаад хэд хонолоо. Санхүүгийн техникум дээр арай очоогүй, ер нь удахгүй очихоор бэлтгэж байлаа.

С.Додгор ахын гэрийн хойд талаар Налайх руу явдаг нарийн төмөр зам гардаг байлаа. Тэдний гэрээс зүүн тийш Голын цэнгэлдэх байдаг юм. Энэ Голын цэнгэлдэх гэдэг бол Наадам хийдэг газар шүү дээ. Түүний урд талд том талбай байдаг юм. Наадмын үеэр тэнд төрөл бүрийн худалдаа гарч, олон хүн цуглардаг байсан юм. Түүнээс урагш, Туул голын бараг хөвөөнд ногоон дээвэртэй хэсэг цагаан байшин байсан юм. Тэр хэсэг цагаан байшингийн орчим орой болгон олон хүмүүс дуу дуулаад л жагсаалаараа явж байхыг би ажигладаг байлаа. Тэр хүмүүс бүгд ижил ногоон өнгийн дээл, шовгор оройтой малгай, савхин гутал өмссөн нь надад их содон харагддаг байж билээ. Юун хүмүүс, юу хийж байгааг би огт мэдэхгүй байсан юм. Тэд нар их сонин санагдаад, би хэдэн орой ажиглалаа. Тэгээд нэг өдөр С.Додгор ахыг ажлаа тараад гэртээ ирэхэд түүнээс:

-Энэ танай гэрээс зүүн тийш байгаа ногоон дээвэртэй цагаан байшингуудад юу байдаг юм бэ? гэж асуулаа.

С.Додгор ах:

-Тэр үү. Тэр бол “Нам, улсын төв сургууль”-ийн байр шүү дээ! Тэнд дандаа дарга болох хүмүүсийг бэлтгэдэг юм! Их сайхан сургууль шүү! гэж байна. Маргааш нь би дахиад тэнд очлоо. Олон хүмүүс дуу дуулаад л жагсаалаараа яваад л байна. “Энэ сургуульд яаж ордог юм бол?” гэж дотроо бодлоо. Тэгээд тэндээс С.Додгор ахынд эргэж ирээд ээждээ:

-Ээжээ, би Нам, улсын төв сургуульд орё! Энэ сургуульд орж болдог юм болов уу? Яаж ордог юм бол? гэж асуулаа.

Ээж миний үгийг сонсоод:

-Ээж нь яаж мэдэх вэ дээ! Тэр сургуульд орж болдог юм уу? Болдоггүй юм уу? Дарга нарыг бэлтгэдэг сургууль юм бол бид нар шиг хүмүүсийг авахгүй байлгүй дээ! Миний хүү С.Додгор ахаасаа асуугаад үз л дээ! гэж байна.

Ингээд би дахиад С. Додгор ахтай тэр сургуулийн талаар ярилцлаа. Түүнээс тэр сургуульд суралцуулахыг хүссэн өргөдөл бичээд, МАХН-ын ТХ-ны боловсон хүчний дарга Д.Доржпалам гэдэг хүнтэй уулзах ёстойг мэдэж авлаа. МАХН-ын Төв Хороо гэж юу хийдэг байгууллага юм бэ? Хаана байдаг юм бэ? Бүү мэд. Би энэ байгууллагын нэрийг бараг л анх удаагаа сонсож байсан байх. Ингээд МАХН-ын Төв Хорооны байр хаана байдгийг С.Додгор ахаар сайн заалгаж авлаа.

3 Би нам, улсын төв сургуульд орлоо.

С Ж: Маргааш нь би өөрөө сургуульд орох өргөдөл бичлээ. Ингээд ээжийгээ дагуулаад, МАХН-ын Төв Хорооны төв байранд ирлээ. Тэр үед МАХН-ын Төв Хорооны төв байр яг одоо байгаа тэр газраа байсан юм. Тэнд одоогийнх шиг том цагаан ордон биш, жижигхэн цагаан байшин байлаа. Би тэр жижигхэн цагаан байшинд орлоо. Тэнд жижүүр нь сууж байна. Тэр намайг ажиглаж хараад:

-Чи энд юу хийж яваа хүүхэд вэ? гэж дооглонгүй асууж байна.

Би:

-Үгүй, ахаа, Би МАХН-ын Төв Хорооны боловсон хүчний дарга С.Доржпалам гэдэг хүнтэй уулзах гэж ирсэн юм. Би тэр хүнтэй уулзаж болох уу? гэж асуулаа. “Намайг оруулахгүй байх!” хэмээн би дотороо их айж байсан байх л даа. Тэр жижүүр миний асуултанд хариулахгүй их л удах шиг болсон юм. Тэгтэл:

-Чи тэгээд түүнтэй уулзаж юу ярих юм бэ? гэж байна.

Би:

-Үгүй, ахаа. Би тэр хүнтэй уулзах маш чухал хэрэгтэй байна! гэж хэллээ. Тэгтэл жижүүр над руу их том харснаа, юу бодсон юм бэ бүү мэд:

-Тэнд зогсоод хүлээж бай! гэж хэлээд, сая миний орж ирсэн үүд рүү зааж байна. Би түүний заасан газарт нь очоод зогслоо. “Хүүхэд оруулахгүй. Гар!” гэж хэлэх байх гэж бодогдоод л байлаа. Жижүүр утсаар ярьж байна. Би их удаан хүлээлээ. Тэгж байтал тэр гараараа дохиод намайг дуудаж байна.

-За, чи одоо нэгдүгээр давхрын энэ өрөөнд оч! гээд өрөөний номер бичсэн

жижиг цаас өглөө. Би хайж явсаар байж тэр өрөөг олоод орлоо. Тэнд боровтор царайтай хүн сууж байна. Тэр хүн:

-За, чи ямар хэргээр ирсэн хүүхэд вэ? гэж асууж байна.

-Ахаа, би танд энэ өргөдөлийг өгөх гэж ирсэн юм! гэж хэлээд түүнд өглөө. Тэр хүн миний бичсэн өргөдөлийг уншиж ч үзсэнгүй. Эргүүлж, тойруулаад харж байна. Одоо бодоход ямар цаасан дээр юу бичиж өгсөн юм бэ? Бүү мэд. Олигтой юм байгаагүй биз.

Тэгтэл тэр хүн:

-За. Чи тэгээд бичиг, үсэг мэддэг хүн үү? Үгүй юү? гэж асууж байна.

Би:

-Мэддэг! гээд л хэлчихлээ.

Тэгтэл тэр хүн:

-За, тэгвэл чи энэ хүснэгтийг шугамдаад байж бай! 30 хувь хийх юм шүү. Сайхан цэвэрхэн хийгээрэй! Би одоо хуралд орлоо! гэж хэлээд баахан цаас, нэг шугам, харандаа, хүснэгт өгөөд, өөрөө гараад явчихлаа. Би нөгөө хүснэгтийг шугамдаад, хуулаад, хийгээд л байлаа. Аминдаа цэвэрхэн сайн хийхийг их хичээлээ. Тэр хүн орж ирэлгүй их удлаа. Намайг хүснэгтийг шугамдаад дуусч байхад тэр орж ирээд, миний хийсэн ажлыг анхааралтай үзэж эхэллээ. Тэр хүн хүснэгтийг хуудас бүрээр нь үзэж дуусаад:

-За, энэ болсон байна! Сайн хийсэн байна! гэж хэллээ шүү. Тэгээд нэг цаас авч юм бичлээ. Түүнийгээ надад өгөөд:

-Чи энэ бичгийг аваад Нам, улсын төв сургуулийн захирал Л.Сэрээтэр дээр оч! гэж хэллээ. Би түүний өрөөнөөс дөнгөж гараад тэр бичгийг уншиж үзвэл “Энэ хүүхдийг шалгалтанд оруул! Д.Доржпалам” гэж бичсэн байлаа.

Ингээд миний зорьсон хэрэг ийм сайхан бүтэмжтэй болсонд их баяртай тэр байшингаас гарч иртэл, ээж маань намайг олон цаг гадаа хүлээгээд маш их ядарсан, сэтгэл нь их зовсон сууж байж билээ.

1937-38 оны үед Монголд олон хүн ямарч учир шалтгаангүй баривчлагдаж, цаазлуулсан эмгэнэлт явдал болсон юм шүү дээ. “Улс төрийн хэлмэгдүүлэлт” газар авч байсан үе. Намайг тэр байшингаас гарч ирэхгүй удаад байхаар ээж “Миний хүү баривчлагдсан юм болов уу?” гэж бодоод, айгаад байсан юм байж л дээ. Ингээд ээж бид хоёр эсэн мэнд буцаж ирлээ.

Орой нь С.Додгор ахад болсон явдлаа ярьлаа. Тэр миний явсан хэрэг бүтэмжтэй болсонд бас их баярлаж байна. Ер нь тэр үед энгийн хүмүүс МАХН-ын Төв Хорооны төв байранд бараг ордоггүй байсан байх. Тэр тусмаа над шиг сургуульд орох өргөдөлөө өөрөө бариад тэнд очдог хүн ер нь байсан болов уу? Би чинь “МАХН ын Төв Хороо” гэдэг үгийн утгыг ойлгохгүй шахам байсан хирнээ тэнд сургуульд орох өргөдөл бариад

орчихсон хүн юм шүү дээ. Юу хийдэг, ямар гээч байгууллага болох талаар бол бүр юу ч мэдэхгүй хүн орсон байгаа юм. “Тэнэг хүн тэг дундуур нь” гэж монголчууд ярьдаг шүү дээ. Яг л тийм юм болсон юм. Манай С.Додгор ах ч тэр байшинд орж үзээгүй байсан юм байж л дээ. Тэр намайг “Маш зоригтой байна!” гэж магтаж байсан юм.

Маргааш нь би ээжийгээ дагуулаад Нам, улсын төв сургууль дээр ирлээ. Тэнд захирал Л.Сэрээтэртэй уулзлаа. Би захиралд Д.Доржпалам гуайн надад өгсөн бичгийг өглөө. Захирал түүнийг уншиж үзээд “Шалгалтанд орохыг зөвшөөрөв. Л.Сэрээтэр” гэсэн бас нэг бичгийг надад өглөө. Тэр энэ бичгийг надад өгөөд:

-Шалгалт маргааш эхэлнэ! Хоцорч болохгүй шүү! гэж хэлж байна.

Би:

-Багшаа! Ямар шалгалт авах вэ? гэж асууж байснаа одоо тодхон санадаг юм.

-Монгол бичиг, тоо бодлого, улс төрийн шалгалт авна! Сайн бэлтгэсэн биз дээ? гэж тэр хэлж байсан юм. Ингээд ээж, бид хоёр Додгор ахындаа буцаад ирлээ. Би “улс төр” гэж юу болохыг бас мэддэггүй. Тэгээд дахиад л С.Додгор ахаас энэ юу гэсэн утгатай үг болохыг нь асуулаа.

-Би сайн мэдэхгүй. Бодвол дэлхий дахины байдал, Монгол улсын дотоод, гадаад байдлын л тухай ярих хэрэгтэй байх л даа! гэж тэр хэлж байна. Тэгээд:

-Чи энэ номыг сайн унш! гэж хэлээд надад хатуу саарал хавтастай ном өглөө. Тэр ном нь “И.В.Сталин. ЗХУКН-ын 18-р их хурал дээр тавьсан илтгэл” гэсэн нэртэй байсан юм. Би ганцхан орой энэ номыг бүгдийг нь уншиж чадахгүй шүү дээ. Гэхдээ бас энэ сэдэв миний өгөх шалгалтанд хэрэг болох ч юм уу? үгүй ч юм уу? Бүү мэд. Тэгээд хэрэг болж магадгүй гэж бодоод нилээд хэдэн өгүүлбэрийг нь шууд цээжилчихлээ.

Ингээд маргааш нь шалгалтанд орлоо. Би тоо бодлогод их муу байсан юм. Нэмж, хасахыг бол бодоод байна. Харин үржүүлэх, хуваах үйлдлийг хийхдээ сайн биш л дээ. Надтай хамт шалгалтанд орсон нэг ах их сайн бодож байна. Тэгээд түүнээс бүгдийг нь шууд хуулаадөгчихлөө. Монгол бичгийн шалгалтыг нь бол өөрөө давчихлаа. Ингээд улс төрийн шалгалтанд орохоор боллоо. Додгор ахын өгсөн нөгөө номноос “500 сая хүнийг хамарсан дэлхийн 2-р дайн Шанхайгаас Гибралтарын хоолой хүртэл үргэлжилсээр байна!” гэх мэтийн өгүүлбэрүүдийг цээжилсэн маань санаанд тодхон ороод л байна. Тэр номноос цээжилсэн бусад өгүүлбэрүүдээ санах гээд оролдоод үзлээ. Бараг санаж байна. “Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэлийн дүрэм”-ээс би бас нилээд хэдэн өгүүлбэр цээжилсэн юм. Тэднийг бараг санаж байна. Ингээд шалгалт явагдаж байгаа өрөөнд орчихлоо. Тэгээд л шалгалт авч байгаа багшийн өмнө

суугаад нөгөө цээжилсэн зүйлсээ л эргүүлээд ярьж гарлаа. Одоо бодоход юу ярьж байсан юм бэ? бүү мэд. Баахан л юм яриад байсан шиг санагддаг юм. Уг нь багш надад өөрөө асуулт тавих ёстой шүү дээ.

Тэгж байтал багш:

-За болно! Их сайн байна! гэж байна шүү. Би айх, гайхах хоёр зэрэгцээд их сандарч, хөлс гарч, өвдөг чичирч байснаа санадаг юм. Ингээд шалгалтанд тэнцсэн юм байлгүй дээ, Нам, улсын төв сургуульд суралцахаар боллоо. Тэр үед энэ сургууль улс төр, хууль гэсэн үндсэн хоёр ангитай байсан юм. Энэ сургууль анх 1924 онд Намын түр сургууль нэртэйгээр, 19-30 насны 60 орчим суралцагчидтайгаар байгуулагдаж байсан түүхтэй юм. Түүнийг байгуулахад МАХН-ын Төв Хорооны дарга Ц.Дамбадорж гол үүрэг гүйцэтгэжээ. Сургуулийн нээлтийн ажиллагаа “Богд хааны хайстын ордонд” болж, түүнд Монгол улсын ерөнхий сайд Б.Цэрэндорж, Улсын бага хурлын дарга П.Гэндэн нар ирж, оролцож байжээ. Энэ сургуулийн анхны захиралаар нь МАХН-ын Төв Хорооны тэргүүлэгч гишүүн Н.Хаянхярваа ажиллаж байсан бөгөөд багшаар нь Б.Цэрэндорж, С.Данзан, Ж.Цэвээн, Р.Элбэгдорж, Г.Доржпалам нар ажиллаж байсан юм. Эд нар бол Монголын шинэ үеийн түүхэнд нэрээ үлдээсэн алдартай хүмүүс шүү дээ. 1940 он хүртэлх 16 жилийн дотор энэ сургуулийн 17 удаагийн төгсөлтөөр 1309 хүн төгсөж гарсан байна. Эд нар бүгд төрийн захиргааны удирдах ажилтан болсон юм. Үүнээс гадна эдийн засагч, ня-бо гийн мэргэжилтэй 100 гаруй хүнийг бэлтгэсэн юм билээ.

Өнгөрсөн жил энэ сургуулийн 80 жилийн ой боллоо. Одоо түүнийг Удирдлагын хөгжлийн Академи гэж нэрлэх болжээ.

Би энэ сургуульд 2 жил сураад “онцсайн” дүнтэй, “онцсайн” сахилга баттай төгссөн юм. Биднийг энэ сургуульд сурч байхад болсон нэгэн томоохон үйл явдал бол улс орон даяар өрнөсөн “Ноос бол алт” гэдэг хөдөлгөөн юм.

Урьд өмнө нь төдийлөн сайн ашигладаггүй байсан хонины ноос, ямааны ноолуурыг хаялгүйгээр цуглуулж авах их ажил өрнөлөө. Энэ ажилд Улаанбаатар хотын үйлдвэр, албан газруудын ажилчин, албан хаагчид, техникумд суралцагчдыг олноор нь дайчлан оролцуулсан юм. Манай сургуулийн суралцагчид ч бас дайчлагдан оролцлоо. Бидэнд ямааны ноолуурыг төмөр самаар хэрхэн самнах, хонины ноосыг хэрхэн хяргах талаар урьдчилан зааж, дадлага сургууль хийлгэсэн юм. Ингээд 6-р сард, хөдөө нутаг явах тэр өдөр Төв бараа баазын хашаанд “үдэлтийн ёслол” боллоо. Энэ ёслолын ажиллагаанд Ерөнхий сайд, маршал Х.Чойбалсан, МАХН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга Юмжаагийн Цэдэнбал нар ирж оролцсон юм. Тэд нар хүн бүрт төмрөөр хийсэн ямааы сам гардуулан өгч, улс орныг хамарсан энэ чухал ажилд

идэвхитэй оролцохыг захиж байсан юм.

Би Завхан аймгийн Баян-Уул суманд (одоо Говь-Алтай аймгийн сум болсон –ред.) хуваарьлагдан очлоо. Ингээд өртөөнөөс морь авч унаад, сургуулийн хүүхдүүдийг дагуулан явж, сумын бараг бүх айлаар орж, хонийг яаж хяргах, ямааг төмөр самаар хэрхэн самнахыг зааж сургаж, явсан билээ. Энэ бол манай улсад малын гаралтай түүхий эдийг төлөвлөгөөтэйгээр ашиглах томоохон ажлын эхлэл болсон билээ. Би энэ ажилд оролцоод 8-р сард Улаанбаатарт эргэж ирлээ. Намайг Уланбаатарт эргэж ирэхэд манай сургуулийг татан буулгаад, Шинэ хүчний дээд сургууль болгон өөрчлөн зохион байгуулсан байлаа. Би шинээр байгуулагдсан Шинэ хүчний дээд сургуульд элсэн суралцах хүсэлтээ гаргах бодолтой хэсэг хугацааг өнгөрөөлөө.

Энэ үед тус сургуульд элсэн суралцах нарийн журам мөрдөгдөж эхэлсэн юм. Суралцах хүсэлтээ гаргасан хүмүүсээс эхлээд элсэлтийн шалгалт авна. Шалгалтанд тэнцсэн хүний асуудлыг МАХН-ын Төв Хорооны нарийн бичгийн дарга нарийн зөвлөлгөөнөөр авч хэлэлцэнэ. МАХН-ын нарийн бичгийн дарга нар тэр хүнд олон янзын асуулт тавьж, хариулт авна. Тэд нар ингэж хүн бүртэй сайтар танилцдаг байлаа. Ингээд тухайн хүн шаардлага хангаж байгаа бол МАХН-ын Төв Хорооны тогтоол гарч, сургуульд суралцах зам нь нээгддэг байлаа. Шинээр байгуулагдсан

Шинэ хүчний дээд сургуульд, ялангуяа эхний жилүүдэд Улаанбаатар хот, аймгийн МАХН-ын хороодын нарийн бичгийн дарга нар, аймгийн дарга, тэдгээрийн орлогчид, үйлдвэр аж ахуйн газрын дарга нар, олон нийтийн байгууллагын удирдагчид зэрэг хариуцлагатай ажил хийж байгаа хүмүүс тэргүүн ээлжинд элсэн орж суралцаж байлаа. Мөн сурлага, сахилга бат сайтай цаашдаа сурч боловсрох ирээдүйтэй, тэргүүний сайн залуучуудыг тус сургуульд элсүүлэх бодлогыг тууштай баримтлаж байсан юм. Миний хувьд урьд өмнө нь МАХН-ын болон улсын хариуцлагатай ажил хийж байгаагүй боловч Нам, улсын төв сургуулийг “онц” дүнтэй төгссөн болон элсэлтийн шалгалтыг маш сайн өгсөн тул энэ сургуульд суралцах боломжтой болсон юм.

Шинэ хүчний дээд сургуулийн захирлаар МАХН-ын ТХ-ны тэргүүлэгч гишүүн, нарийн бичгийн дарга, Ерөнхий сайд маршал Х.Чойбалсангийн нэгдүгээр орлогч Ч.Сүрэнжав гуай олон жил ажилласан юм. Энэ үед манай улсад бүх нийтийн боловсролыг дээшлүүлэх, ялангуяа удирдах ажилтан, мэргэжилтэй боловсон хүчин бэлтгэх талаар эргэлтийн шинжтэй олон арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлсэн юм.1941 онд миний элсэн орсон Шинэ хүчний дээд сургууль, 1942 онд Монгол Улсын Их Сургууль тус тус байгуулагдсан нь дээд боловсролтой, нарийн

мэргэжилтэй боловсон хүчин бэлтгэхэд чухал алхам болсон билээ. Энэ хоёр сургуулийг байгуулах санаачлагыг анх МАХН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал гаргасан юм билээ.

Юмжаагийн Цэдэнбал Шинэ хүчний дээд сургуульд эдийн засгийн ухааны ерөнхий онолын хичээлийг зааж байлаа. Ю.Цэдэнбал К.Марксын “Капитал” гэдэг алдарт бүтээлийн үзэл санаанд тулгуурлаж бидэнд энэ хичээлийг заасан юм. Тэр үед “Капитал” монгол хэлэнд орчуулагдаагүй, Ю.Цэдэнбал түүнийг шууд орос хэл дээр уншиж, судласан байх. Германы суут ухаантан Карл Маркс энэ бүтээлдээ капиталист нийгмийн эдийн засгийн зүй тогтол, энэ нийгмийн үйлдвэрлэлийн харилцааны шинж чанарыг гүн гүнзгий задлан шинжилж, онолын дүгнэлт хийснийг Ю.Цэдэнбал бидэнд гайхамшигтай сайхнаар тайлбарлан ярьдаг байж билээ. Тэр самбар дээр шохойгоор бичиж, “Капитал”-д гарч байгаа улс, төр эдийн засгийн ухааны нэр томъёонуудын утгыг тайлбарлаж өгдөг байлаа. Ер нь Карл Марксын энэ алдарт бүтээлийг судлаж, улс төр, эдийн засгийн ухааны лекцийг уншсан анхны монгол хүн бол Юмжаагийн Цэдэнбал юм. Түүнтэй энэ талаар өрсөлдөх нэг ч хүн байгаагүй гэж хэлж болно. Ю.Цэдэнбал бол эдийн засгийн ухааны тусгай дээд боловсролтой, манай анхны томоохон сэхээтнүүдийн нэг байлаа. Тэрээр ямар ч хүнд тайлбарлан ойлгуулах чадвартай, маш өргөн мэдлэгтэй, энгийн үгээр, эмх цэгцтэй, ойлгомжтой ярьж чаддаг хүн байсан юм шүү дээ. Би хожим түүнтэй хамт хөдөө орон нутагт олон удаа, олон газраар явж, олон хүнтэй уулзаж, олон удаа түүний яриаг чагнаж байсан хүний хувьд үүнийг гэрчлэн хэлж байгаа юм.

Түгээмэл түүхийн хичээлийг Базарын Ширэндэв заадаг байлаа. Энэ хүн МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн даргын албыг хашиж байгаад, хожим Ардын боловсролын яамны сайд, Монгол Улсын Их Сургуулийн анхны захирал, Монголын Шинжлэх ухааны академийн анхны ерөнхийлөгчөөр сонгогдон ажиллаж байсан билээ. Хожим академич болсон Д.Аюурзана, Ш.Лувсанвандан, гавьяат багш болсон Д.Цэдэнжав, С.Жамьяндагва нар бидэнд хичээл зааж байсан юм.

Ш.Лувсанвандан багш бол үнэхээр номын их багш, жинхэнэ эрдэмтэн хүн байсан юм. Гадаадын олон хэлийг бие дааж, өөрийн их хөдөлмөр, онцгой авъяас, ухаанаараа сурсан юм шүү дээ. Монгол хэл шинжлэлийн ухаанд Ш.Лувсанвандан багш бол мөнхийн гавъяатай хүн. Ш.Лувсанвандан багшийн зохиосон “Монгол бичгийн цагаан толгой”-г бид одоо ч хэрэглэсээр байна.

Манай Д.Аюурзана багш хожим нарийвтар ноостой “Орхон” үүлдрийн хонь гарган авч, Төрийн шагнал хүртсэн билээ. Монгол хонийг

нарийн ноостой хоньтой эрлийзжүүлэх туршилтыг тэр амжилттай хийж, цоо шинэ үүлдрийн хонийг Монголд бий болгож чадсан их эрдэмтэн, том гавьатай хүн билээ.

Би гэртээ ээжээрээ Монгол бичиг заалгаж, дөрвөн аргын тоо бодож сурсан, Улиастайн 10 жилийн сургуульд ганцхан жил суралцсан хүн анх нутгаасаа гарч байсан билээ.

Би Шинэ хүчний дээд сургуульд элсэн орж суралцаж байхдаа ирээдүйд хийх ажлынхаа тухай огт бодож байгаагүй юм. Ээж маань “Миний хүү эрдэм, номтой хүн болоорой. Ном сайн сураарай!” гэж захидаг байсныг л байнга санаж явсан билээ. 1930-1940 -өөд оны үед хөдөөнөөс Улаанбаатарт ирж сургуульд суралцагсадын дийлэнхи олонхи нь мал хөрөнгөөр ядмагхан буюу олон хүүхэдтэй айлын хүүхдүүд байсан юм. Тэр үед баян чинээлэг хүмүүс олон байсан боловч тэдэнд хүүхдээ сургуульд суралцуулах дур сонирхол огтхон ч байсангүй. Зовлон үзсэн, ялангуяа ядуугийн зовлон бэрхшээлийг үзсэн, дээгүүр зиндааны хүмүүст дээрэлхүүлж явсан хүн амьдарлын төлөө, хичээл сурлагын төлөө идэвхи зүтгэл гаргаж, өөрийгөө дайчлаж, тэмцэхдээ илүү байдаг байх.

Намайг оюутан байхад манай Шинэ хүчний сургуулийн оюутнууд Суртлын бригадыг удирдаж, хөдөө орон нутагт ажилладаг байлаа. Тэр үед ийм Суртлын бригадыг Монгол улсын бүх аймагт томилон ажиллуулж байсан юм. Сурталын бригад хөдөө орон нутагт ард олонд кино гарган үзүүлж, заримдаа дуулж, хуурдан урлагийн номер үзүүлж, Монгол орны дотоод байдал, олон улсын байдлын талаар яриа хийдэг байсан юм. Хөдөөгийн малчин, нүүдэлчин ард олон Суртлын бригад ирэхэд их дуртай, түүнийг маш их талархан хүлээж авдаг байлаа.

Би өөрийн Завхан аймагт Суртлын бригад удирдаж очоод, аймгийн төвийн албан байгууллагуудын бүх дарга нарыг соёлын ордонд цуглуулж, олон улсын байдлын талаар 4 цаг гаруй лекц уншихад хүмүүс миний яриаг ихэд сонирхож олон асуулт, асууж байсныг тод санаж байна. Миний лекцийн дараа олон хүн надад баяр хүргэж байсны дотор Завхан аймгийн дарга, тус аймаг дахь МАХН-ын хорооны дарга нар өөрсдөө ирж баяр хүргэж байсан нь миний урам зоригийг улам нэмж байсан юм. Энэ бүгдээс үндэслээд их юм мэддэг болох, мэддэг юмаа хүмүүст хүргэж, ярьж сурах нь маш чухал юм байна гэдгийг би улам бүр ойлгох болж, багшийн ажилд дуртай, сонирхолтой болж байсан билээ.

4 Би өөрийн төрөлх сургуульдаа багш болов.

С Ж: Манай сургуулийн анхны төгсөлт 1943 онд боллоо. Тэр үед манай сургуулийг 43 хүн төгссөн юм. Тэд нар бүгд Улаанбаатар хот болон

хөдөөгийн аймагт МАХН-ын болон, улс, олон нийтийн байгууллагуудад хариуцлагатай ажилд шууд томилогдож байлаа. Тухайлбал, надтай нэг ангид сурч байсан С.Дамдин Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэлийн Төв Хорооны 1-р нарийн бичгийн даргаар, Ц.Дашдэндэв Монгол улсын засгийн газрын хэрэг эрхлэх газрын даргаар, Т.Дамбийням Хөдөө Аж Ахуйн Яамны орлогч сайдаар, Б.Банзрагч, Ж.Чойжамц, С.Балжир нар хөдөөгийн аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар, С.Самдан Улаанбаатар хотын прокуророор тус тус томилогдож байсан билээ.

Сургуулийн захиргааны шийдвэр гарч намайг өөрийн сургуульдаа багшаар үлдээсэн юм. Миний хувьд МАХН болон төрийн удирдах ажилтан нарыг бэлтгэж байсан энэ том сургуульд багш болох мэдлэг, туршлага, ур чадвар хангалттай биш байсан нь мэдээжийн хэрэг. Гэхдээ манай сургуулийн захиргаа ийм шийдвэр гаргахдаа “цаашдаа хурдан хугацааны дотор мэдлэг, боловсролоо дээшлүүлж, багшлах ур чадвар эзэмшиж чадна!” гэж надад найдсан байх. Ингээд сургуулийн захиргаа намайг ЗХУ-ын Коммунист намын түүхийн багшаар томилож байлаа.

Тэр үед ЗХУКН-ын түүхийн сурах бичиг монгол хэл дээр бараг байсангүй. Анхны ганцхан сурах бичиг монгол хэл дээр дөнгөж хэвлэгдээд байсан үе юм. Гэтэл тэр сурах бичиг маш цөөхөн тоогоор хэвлэгдсэн тул хүн бүр түүнийг олж унших боломжгүй байлаа. 1944 оноос эхлээд МАХН-ын Төв Хорооны хүсэлтээр, ЗХУКН-ын Төв Хорооны дэргэдэх Нийгмийн ухааны академийн сонсогчдод зориулж Е.Ярославский гэдэг хүний бэлтгэсэн “ЗХУКН-ын түүхийн лекцийн эмхтгэл” манай сургуульд ирдэг болсон юм. Би орос хэл бараг мэдэхгүй байсан боловч тэр номыг толь бичгийн тусламжтайгаар унших гэж өдөр, шөнөгүй оролдсоор байгаад ерөнхий утгыг нь бараг ойлгодог боллоо. Ингээд өөрийн ойлгож мэдсэн зүйлүүдээ оюутнууддаа ярьж өгдөг болж байлаа.

Яг энэ үед МАХН-ын Төв Хорооны тогтоол гарч надад айхтар сүрхий албан даалгавар өглөө. МАХН-ын Төв Хороо Д.Төмөр-Очир философийн сэдвээр, С.Жалан-Аажав надад ЗХУКН-ын (большевик намын) түүхийн сэдвээр лекцүүд бэлтгэж, товхимол болгон хэвлүүлэх шийдвэр гаргасан юм. Дарамын Төмөр-Очир тэр үед манай сургуульд тэнхимийн эрхлэгчээр ажиллаж байлаа. Хожим тэр МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн даргаар сонгогдон ажилласан юм.

Би ийм том даалгавар аваад В.И.Лениний “Юу хийх вэ?”, “Нэг алхам урагш хоёр алхам хойш”, “Материализм ба эмпиокритицизм”, “Төр ба хувьсгал”, “Социалист хувьсгал дахь социал-демократ намын хоёр тактик”, “Коммунизм дахь зүүний нялхсын өвчин” зэрэг зохиолуудыг өдөр, шөнөгүй сууж орос хэл дээр уншиж байлаа. Эдгээр нь В.И.Лениний

хамгийн алдартай зохиолууд бөгөөд марксизм-ленинизмын сургаалын сор болсон бүтээлүүд билээ.

Үүний үр дүнд би ЗХУКН-ын түүхийн сэдвээр 60 гаруй лекцийг бэлтгэж, 20 гаруй товхимолыг хэвлүүлж байлаа. Олон түмэн энэ товхимолуудад “С.Жалан-Аажавын лекцүүд” гэсэн нэр хайрласан юм. Миний хэвлүүлсэн товхимолууд олон жилийн туршид манай их дээд, сургуулиудын багш нар, оюутнуудын дунд гараас гар дамжин хэрэглэгдэж, гарын авлага болж байсан билээ. Миний мэдлэг боловсролын түвшингээс хамааран тэдгээр лекцүүд чанар чансааны хувьд хангалттай сайн байгаагүй нь мэдээжийн хэрэг боловч олон жил эдгээр лекцүүдийг олон хүн уншиж, гарын авлага болгон хэрэглэж, зарим хүн өөрөө ирж надад талархал илэрхийлж байсан нь надад их урам оруулж байсан билээ.

5 Хууль Судлах.

СЖ: Шинэ хүчний дээд сургуулийг төгссөнөөс хойш 7 жилийн дараа, 1951 онд би ЗХУ-ын Иркутск хотын улсын их сургуульд элсэн орж, 1956 онд хууль, түүхийн мэргэжлээр төгссөн юм. Их сургуулийн төгсөлтийн дипломын ажлаа би “1926 онд болсон Монгол улсын шүүхийн шинэчлэл” сэдвээр бичлээ. Миний дипломын ажилыг олон ном, зохиол бичиж ЗХУ-д ихэд нэрд гарсан эрдэмтэн Н.Ф.Фарберов удирдсан юм. Н.П.Фарберов багш намайг дипломын ажлаа амжилттай хамгаалсны дараа: “Би ЗХУ-ын Шинжлэх ухааны академийн төр, эрх зүйн хүрээлэнд ажллахаар болсон. Чи манай хүрээлэнд ирж, миний удирдлагын дор эрдмийн зэрэг хамгаалах ажил хийж болно. Би чамд туслана шүү!” гэж хэлсэн юм. Би маш их баярлаж, Москвад очиж, ЗХУ-ын ШУА-ийн Төр эрх зүйн хүрээлэнгийн доктрантурт элсэн суралцахаар багштайгаа тохиролцож байсан билээ. Гэсэн ч би энэ хүрээлэнгийн аспирантурт өдрөөр суралцах хүсэл маань биелээгүй юм. Харин албан ажлын зав чөлөөгөөр, амралтын цагаа ашиглан “Ардын төрийн хууль тогтоох ажлын үндсэн чиглэл: 1921-1941 он хүртэл” гэдэг сэдвээр эрдмийн зэрэг хамгаалах зохиолоо бичиж, 1967 онд ЗХУ-ын ШУА-ийн Төр, эрх зүйн хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлд амжилттай хамгаалсан юм. Намайг эхэлсэн ажлаа ийнхүү амжилттай дуусгахад тус хүрээлэнгийн эрдэмтэд, миний багш Н.Ф.Фарберов гүн туслалцаа үзүүлсний ач тусыг би хэзээ ч мартдаггүй билээ.

Намайг ЗХУ-д сургуульд явуулж, эрх зүйн мэргэжил эзэмших, мөн эрдмийн зэрэг хамгаалахад дэмжлэг туслалцаа үзүүлж байсан МАХН-ын Төв Хороо, түүний удирдлагад би талархаж явдгаа энд хэлэхийг хүсч байна. Ер нь манай орон дахь нийгмийн социалист тогтолцооны үед

засгийн эрх барьж байсан МАХН улс, орноо хөгжүүлэх, ард түмнийхээ аж амьдрал, соёлын хэмжээг дээшлүүлэхийн төлөө маш их хүчин чармайлт гаргаж байсныг онцлон хэлэх ёстой гэж бодож байна. Дотоодын их, дээд сургуулиуд болон ЗХУ, бусад социалист орнуудад олон мянган залуучуудыг үнэ төлбөргүй сургаж, төрөл бүрийн мэргэжлийг эзэмшүүлж байсан билээ. Энэ ажил бол Монгол улсын хөгжил цэцэглэлтэнд үнэлж баршгүй ач холбогдлоо өгсөн юм.

И Л: Та Иркутск хотын улсын их сургуулийг төгсөж ирээд хуульч мэргэжлээрээ ажилласан уу? Эсвэл өөр ажил хийж байв уу? Хаана ажиллаж эхэлсэн бэ?

С Ж: Би Иркутск хотод их сургууль төгсөж ирээд, Шинэ хүчний сургуульдаа тэнхимийн эрхлэгч багшаар томилогдож, “БНМАУ-ын төр, эрхийн үндсүүд” гэдэг хичээлийг зааж эхэлсэн юм. Тэгээд багш, эрдэм шинжилгээний ажлаас өөр ажил хийхгүй гэсэн бодолтой ажилдаа урам зоригтой орж байлаа. Багшлах ажлынхаа хажуугаар эрдэм шинжилгээний ажлыг шаргуу хийж эхэлсэн юм. Би Монголын хууль цаазын түүхэн хөгжлийг сонирхон судлаж, “Халх журам бол Монгол хууль цаазын эртний дурсгалт бичиг мөн” гэсэн нэртэй эрдэм шинжилгээний анхны томоохон бүтээлээ 1958 онд хэвлүүлж байлаа.

“Халх журам” бол Монголын хууль, цаазын хөгжлийн хамгийн дорвитой бүтээл юм. Халх журам хуулийг 1709 оны үед Халхын Түшээт хан тэргүүтэй Монголын хаад, ноёд, төр, шашны тэргүүнүүд, эрдэмтэн мэргэд, одоогийн Булган, Сэлэнгэ аймгуудын заагт, Евийн голын хөвөө газарт хуралдаж, батлан гаргасан түүхтэй юм. Түүнээс хойш түүнийг хорь гаруй удаа дахин засварлаж, өөрчлөлт, нэмэлтийг оруулж байсан юм. “Халх журам”-ын талаар “Баруун хүрээний халх журам”, “Их хүрээний халх журам” гэдэг хоёр эх Монгол улсын төв номын сангийн гар бичмэлийн фондод хадгалагдан иржээ. Би “Халх журам”-д багтсан бүх хэргийг төрөлжүүлж, нийт арван дөрвөн бүлэг, гурван зуун нэг зүйлд хувааж, зарим нэр томъёонд нь тайлбар бичиж, дэлгэрэнгүй оршил бичээд хэвлүүлж байлаа. Цаашид энэхүү алдарт “Халх журам”-ыг бүхэлд нь болон түүн дотор багтсан олон хууль, олон төрлийн хэргүүдийг задлаж нарийвчлан судлах нь түүх судлал болон Монголын хууль, цаазны ухааны хөгжилд чухал ач холбогдолтой гэж би боддог юм. Миний бие Халх журам хуулийн сэдвээр олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд олон удаа оролцож, илтгэл хэлэлцүүлж байлаа.

Бас түүхэнд “Улаан хацарт” гэдэг нэрээр алдаршсан эрүүгийн болон иргэний хуулийг төрөлжүүлж, хоёр бүлэгт хувааж, эртний монгол

бичгээс одоогийн хэрэглэж байгаа крилл үсгэнд буулгаж, дэлгэрэнгүй оршил бичиж хэвлүүлэх ажлыг би гүйцэтгэж байлаа. “Улаан хацарт” нь Их шавийн яаманд үндсэндээ “Халх журам” хуулиар, шүүхийн журмаар таслан шийдвэрлэсэн олон хэргүүдийн түүвэр, эмхэтгэл юм. Өөрөөр хэлбэл шүүхийн практик буюу цаашид тэдгээртэй төсөөтэй хэргүүдийг таслан шийдвэрлэхэд үлгэр загвар болгон хэрэглэж болох тийм хэргүүдийн эмхтгэл юм. “Улаан хацарт”-ыг судлаж үзэхэд хуучин цагийн хэрэг шийдвэрлэгч монгол түшмэлүүд тухайн хэрэг хууль зөрчсөн хэрэг мөн, эсэх, хэрэв мөн бол ямар хуульд хамаарагдах, тэр хэрэгт ямар төрлийн, ямар хэмжээний ял, шийтгэл ноогдуулах тухай асуудлыг алдаагүй, зөв мэргэн, шударга шийдвэрлэж байсныг мэдэж болно.

Үүнээс гадна би Монголын их Хубилай сэцэн хааны “төр засах хөтөлбөр” буюу түүхэнд “Арван буянт номын цагаан түүх” нэрээр алдаршсан сурвалж бичгийг судлаж, судалгааны нэгэн товхимлыг хэвлүүлсэн билээ. “Арван буянт номын цагаан түүх” бол Монголын төр ёс, хууль цаазны ухааны хөгжилд онцгой байр суурийн эзэлдэг чухал сурвалж бичиг юм. Ер нь Монголын төрт ёс, хууль цаазын сэтгэлгээний уламжлал бол аугаа их юм. Та нар Чингис хааны “Их засаг” хуулийн талаар сонссон байж магадгүй. Энэ бол Монголын төрт, ёс хууль цаазын сэтгэлгээний ноён оргил нь юм шүү дээ. Тэр үед хууль маш чанга хатуу байж. Түүнийг ягштал мөрддөг байж. Тэр үед тийм хуультай орон байсан юм уу? Мэдэхгүй. Бид өөрсдөө тийм байж дэлхийг хойноосоо дагуулна шүү дээ. Зүгээр нэг морь унаж, сэлэм эргүүлсэн, ааг, омгоо багтааж ядсан сахилгагүй Монголчууд газар сайгүй давхиад байсан юм биш. Түүхийг ийм байдлаар хялбарчилж болохгүй.

Миний бие Монголын төр ёс, Монголын хууль, цаазны ухааны түүхэн уламжлал, тэдгээрт холбогдох зарим гол, гол тулгуур хуулиудыг судлахын хамт төр, эрх зүйн онол, эрх зүйн гүн ухааны салбарт судалгаа хийж ирсэн юм. Мөн Монголын их, дээд сургуулиудад эрх зүйн мэргэжлээр суралцагсад болон энэ салбарт ажиллаж байгаа мэргэжилтнүүдэд зориулан “Төр эрх зүйн онол” нэртэй номоо хэвлүүлэн гаргалаа. Энэ номыг би өөрийн бичсэн лекцүүдэд тулгуурлан бэлтгэсэн юм. Өнгөрсөн хугацаанд би түүх, хууль, улс төр судлалын сэдвээр олон арван эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж хэвлүүлсэн байна.

Миний бие 1959 оноос 1984 оныг хүртэл өөр ажилд шилжсэн боловч багшлах ажлаа бүр мөсөн орхиогүй юм. Би Монгол улсын Ерөнхий прокурор, Монгол Улсын Сайд Нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хорооны дарга /Хууль зүйн яамны сайд /, Мэдээлэл, Радио, Телевизийн улсын Хорооны даргын албыг хашиж байхдаа Монгол Улсын Их Сургуульд цөөхөн цагаар боловч “БНМАУ-ын төрийн эрх зүй”, “Эрх зүйн гүн

ухаан”-ны сэдвээр лекц уншиж байсан билээ. Мөн түүнчлэн МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн товчооны гишүүн, нарийн бичгийн даргын өндөр албан тушаалыг хашиж байхдаа ч боломж л гарвал цөөн цагаар Монгол улсын Их сургуульд лекц уншдаг байлаа.

Миний өөртөө баярлаж бахархаж явдаг нэг гол зүйл бол 1943 онд 21-22 настай байхаасаа эхлэн багш гэдэг сайхан нэртэй, энэ буянтай ажлыг орон тооны болон орон тооны бус хэлбэрээр 30 шахам жил хийж, олон зуун шавь нартай болсон явдал юм. Миний шавь нарын гол бүрэлдэхүүн бол МАХН, Монголын төр, олон нийт, хууль хяналт, соёл, боловсрол, аж ахуйн байгууллагуудын удирдах ажилтнууд, Монгол улсын хууль зүйн албаны гол хүч болж, түүнийг авч яваа хуульч хэмээх түгээмэл бөгөөд сайхан мэргэжлийг эзэмшсэн хүмүүс билээ. Миний багшлаж байсан үеийн ажлыг үнэлж, миний ажиллаж байсан Монгол Улсын Их Сургууль, Удирдлагын хөгжлийн академи зэрэг өнөөг цагийн Монгол улсын эрдэм, оюуны ноён оргил болсон сургуулиуд надад “Хүндэт профессор” цолоо хайрласанд би гүнээ талархаж явдаг билээ. Ингээд багшийнхаа ажил, эрдэм шинжилгээнийхээ ажлыг хийгээд байж байтал МАХН-ын Төв Хорооны үзэл суртал, соёлын асуудал эрхэлсэн нарийн бичгийн дарга Д.Төмөр-Очир нэг удаа надтай уулзаад :

-Чи МАХН ын Төв Хороонд ирж надтай хамт ажилла! Миний ажилд тусал! Одоо газар бүрт ажил сайжруулах асуудал хоолойд тулсан асуудал болоод байна! гэж хэлсэн юм. Би түүний энэ саналаас татгалзсан боловч тэр дахиад хэд хэдэн удаа энэ саналаа надад тавьсан юм. Гэтэл нэг өдөр би хичээлээ заагаад, шохойгоо бариад, самбарынхаа дэргэд, оюутнуудынхаа өмнө зогсож байтал манай сургуулийн захирал С.Доржбат ангид орж ирээд:

-Чамайг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал гуай дуудсан. Тэр сая надтай утсаар ярилаа! Одоо яаралтай хүрээд ир! гэсэн шүү. Хурдхан очихыг бодоорой! гэж хэлээд гараад явчихлаа. Ингээд би оюутнуудаа тараачихаад, МАХН-ын Төв хороон дээр яаран ирлээ. Намайг Ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлын өрөөнд ороход тэнд Ю.Цэдэнбал даргатай хамт Д.Төмөр-Очир сууж байлаа. Намайг орж ирэхийг Ю.Цэдэнбал дарга хараад, өөрийн хажууд байсан сул суудлыг зааж, суухыг урьлаа. Тэгээд:

-Энэ нөхөр (Д.Төмөр-Очирыг хэлж байна –ред.) чамайг МАХН-ын Төв Хорооны хэлтсийн даргаар томилуулах гээд гуншигнаад болдоггүй ээ! Би уг нь чамайг хуульч мэргэжлийн чинь дагуу маш чухал ажилд томилох бодолтой байсан юм. Гэтэл Д.Төмөр-Очир чамайг заавал Төв Хорооны хэлтсийн даргаар томилуулах гээд болохгүй байна! Тийм учраас өөмайг энэ нөхрийн мэдэлд өгөхөөр бид нар шийдэж байна. Та хоёр бол

хамт ажиллаж байсан, бие биеэ сайн мэдэх хүмүүс шүү дээ. Одоо энэ асуудлыг МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хуралд оруулж хэлэлцүүлнэ! гэв. Би үүний өмнө Д.Төмөр-Очирын хэлсэн саналаас олон удаа татгалзаж байсан боловч энэ удаа Ю.Цэдэнбал даргын саналаас татгалзаж чадсангүй “За!” гээд зөвшөөрчихлөө.

Ингэж би МАХН-ын Төв Хорооны үзэл суртал, соёлын хэлтсийн даргаар томилогдсон юм. Тэнд ажилладаг болоод шинэ ажилдаа дасаад, нилээд гаршиж байлаа. Миний даргаар Дарамын Төмөр-Очир ажиллаж байлаа. Би түүнтэй хамт Шинэ хүчний сургуульд ажиллаж байсан, бие биенийхээ ажлын арга барилыг мэддэг, бие, биенийгээ сайн ойлгодог байсан маань шинэ ажилд их тус болж байлаа. 1958 онд манай Шинэ хүчний дээд сургуулийг Намын дээд сургууль болгож өөрчлөн зохион байгуулсан билээ.

6 Монгол улсын Ерөнхий прокурор.

С Ж: Иймэрхүү байдлаар тэнд ажиллаж байтал нэг удаа Ю.Цэдэнбал дарга намайг дуудсан байлаа. МАХН-ын Төв Хороонд ажилладаг болсноос хойш өдөр тутмын ажлын шугамаар тэр намайг байнга дуудаж, үүрэг, даалгавар өгдөг байсан болохоор энэ удаа ч онцын юм бодсонгүй би түүний өрөөнд шууд л орчихлоо.

Гэтэл тэр:

-Бид нар чамайг нэг хатуухан эмээл дээр суулгахаар ярьж байна! гэж хэлдэг юм байна. Би жаахан гайхлаа. Тэгээд:

-Тэр чинь юу гэсэн үг вэ? даргаа, гэж асуулаа.

Тэгтэл тэр:

-Чамайг Монгол улсын Ерөнхий прокуророор томилохоор би ярьж байна! Энэ их чухал ажил байгаа юм шүү. Одоо хуулиа сайн биелүүлдэг болгох, хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох асуудал их чухал болоод байна. Ажлын шаардлагаар чамайг Ерөнхий прокуророор томилож байгаа юм шүү. Чи сайн ажиллаарай! гэж байна. Тэр үед Ю.Цэдэнбалтай хамт Д.Төмөр-Очир бас сууж байсан юм. Хожим Д.Төмөр-Очир надад “Хууль завхруулах явдалтай хатуу тэмцэх, бүх шатанд хуулийн биелэлтэнд тавих хяналтыг эрс чангалах явдал маш чухал болоод байсан юм. Ийм учраас чамайг Ерөнхий прокуророор томилох Ю.Цэдэнбалын саналыг би дэмжсэн юм шүү!” гэж хэлж байж билээ. Намайг ийнхүү Монгол улсын Ерөнхий прокуророор томилсон явдалд би өөрөө дуртай биш байсан боловч тэр үед МАХН-ын гишүүн хүн, намын шийдвэр, өгсөн үүрэг даалгаварыг үг дуугүй биелүүлдэг байлаа. Бид нар ийм хүмүүжилтэй байсан болохоор шинээр томилогдсон ажилдаа орлоо.

Ингээд Монгол улсын Ерөнхий прокурорын газар очиж Ерөнхий прокуророор ажиллаж байсан Д.Чойжамц гуайтай уулзлаа. Д.Чойжамц гуай өөрийн ажил байдлын тухай, ажлаа хэрхэн хүлээлцэх тухай нилээд ярьлаа. Бидний яриа дуусах үед Д.Чойжамц гуай суудлаасаа босож, ширээнийхээ шургуулгыг онгойлгоод, нэг том тамга гаргаж ирээд надад гардуулан өглөө.

Тэгээд тэр:

-За, энэ бол бусад бүх тамганаас ялгаатай тамга байгаа юм шүү. Энэ тамгыг гагцхүү Ерөнхий прокурор өөрөө хадгалж байдаг ёстой юм! гэж хэлж билээ. Би төрийн том албаны тэр сүрхий тамганаас адис аваад, хадгалдаг газар нь буцаагаад тавьж билээ.

Би үнэхээр Ерөнхий прокурор гэдэг том албан тушаалаас сүрдэж, дотроо айж байлаа. “Яаж энэ том албыг хашина даа!” гэж миний сэтгэл их зовж байлаа. Хэдийгээр хуульч мэргэжилтэй боловч урьд нь тийм том албан тушаалын ажил хийж байсан туршлага надад байсангүй. Ингээд шинэ ажлаа хүлээж аваад, Ерөнхий прокурорын газрын аппаратын бүх ажилтнуудтай нэг бүрчлэн уулзаж, хийж байгаа ажлынх нь тухай асууж, тэдний санал, сэтгэгдлийг нь сонсож, хэлсэн, ярьсан бүхнийг бичиж авч байж билээ.

Тэр үед Улсын прокурорын газар нь Ерөнхий хяналтын хэлтэс, Мөрдөн байцаах ажлын хяналтын хэлтэс, Шүүхийн хяналтын хэлтэс, Тусгай хяналтын хэлтэс гэсэн үндсэн дөрвөн хяналтын хэлтэстэй, тэнд 60 орчим ажилтан ажиллаж байлаа. Прокурорын байгууллага Монгол улсын хуулийн биелэлтэд тавих дээд хяналтын эрх, мэдлийг хэрэгжүүлж байснаараа Монгол улсын хуулийн биелэлтийг тус улсын бүх нутаг дэвсгэр дээр нэгэн жигд хангах хэрэгт том үүрэг гүйцэтгэж байсан юм. Өөрөөр хэлбэл төр нь эрх мэдэл, чиг үүргээ хууль сахиулах байгууллагуудаараа дамжуулан хэрэгжүүлдэг учраас төрийн эрх мэдэл, чиг үүргийг хэрэгжүүлэх явдалд прокурорын бүх шатны байгууллага онцгой чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан юм. Төр өөрийн чиг үүргийг амжилттай биелүүлэхийн тулд прокурорын байгууллагад өндөр эрх мэдэл эдлүүлж, үйл ажиллагаагаа өргөн цар хүрээтэй явуулах бүх талын бололцоогоор хангаж байсан нь зөв бодлого, зөв үзэл баримтлал, зөв үйл ажиллагаа байсан юм.

Прокурорын хяналтын үндсэн зорилт, үндсэн чиглэл нь:

Нэгдүгээрт. Монгол улсын тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдлыг бататган бэхжүүлэх, түүнийг ямар нэгэн гэмт халдлага, аюул заналаас хамгаалах;

Хоёрдугаарт. Монгол улсын бүх иргэдэд Үндсэн хууль болон бусад хуулиар олгогдсон эрх, эрх чөлөөг эдлүүлж, аливаа нэгэн зөрчлөөс

хамгаалах;

Гуравдугаарт. Бие хүмүүс болон нийгмийн амьдрал, хөгжил дэвшилд онцгой чухал ач холбогдолтой тэдгээрийн өмч хөрөнгийн халдашгүй дархан эрхийг хангах;

Дөрөвдүгээрт. Хүний амьд байх болон амьдрах эрх, эрүүл мэндийг ямар нэгэн халдлагаас хамгаалах.

Ер нь нийгмийн амьдралын тулгын гурван чулуу хэмээн олон улсын хэмжээнд нэрт эрдэмтэд цохон тэмдэглэж, тодорхойлсон хүн, эрх чөлөө, өмчийн халдашгүй дархан эрхийг хамгаалахад прокурорын ажил чиглэж байсан юм. Харин социалист нийгмийн тогтолцоонд зарим нэгэн дутагдал, хязгаарлалт, гажуудал байсныг дурдахгүй байж болохгүй. Энэ нь манай прокурорын үйл ажиллагаанд хүчтэй нөлөөлж байсан тал бий.

Прокурор Монгол улсын хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж тэдгээрийн биелэлтийг бүрэн дүүрэн хангуулж байхын тулд:

Нэгдүгээрт. Монгол улсын бүх хуулийг нэг мөр, нарийн чанд сахиж биелүүлэхийг төрийн ба төрийн бус байгууллага, тэдгээрийн бүх албан тушаалтан, нийт ард иргэдээс нэгэн адил шаардаж, ханган биелүүлж байсан. Прокурорын байгууллага үйл ажиллагаандаа “Монгол улсын бүх иргэд хуулийн өмнө тэгш эрхтэй байх”, “хуулийн хариуцлагыг мөн нэгэн адил хүлээдэг байх” зарчмыг баримталж хэрэгжүүлдэг байв.

Хоёрдугаарт. Гэмт хэрэг үйлдэгсэдийг илрүүлэх, мөрдөн байцаах, шүүн таслах ажиллагаанд хяналт тавьж, холбогдох хууль, тогтоомжийн биелэлтийг хангуулж, “гэмт хэрэг үйлдсэн нэг ч этгээдэд ял завшуулахгүй, гэмт хэрэг хийгээгүй нэг ч хүнийг хохироохгүй байх” зарчмыг хатуу баримталж ажилладаг байсан.

Гуравдугаарт. Төрийн бүх шатны байгууллагаас гаргаж буй эрх зүйн актууд (тогтоол, тушаал, дүрэм, заавар зэрэг) Монгол улсын Үндсэн хууль болон бусад бүх хуультай бүрэн дүүрэн нийцэж байх зарчмыг тууштай баримталж ажилладаг. Сайд Нарын Зөвлөлийн тогтоол, яамын сайд, тусгай газрын дарга нарын гаргасан тушаал, баталсан дүрэм, заавар, бүх шатны гүйцэтгэх захиргааны тогтоол шийдвэрийн нэг хувийг прокурорын зохих шатны байгууллагууд заавал авдаг, хуульд нийцэж байгаа эсэхийг хянадаг, зөрчил гаргасан бол эсэргүүцэл бичиж түүнийг арилгуулах арга хэмжээ авдаг байсан.

Үүнээс гадна прокурорын байгууллага гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх ажлыг хуулийн бусад байгууллагуудтай хамтран өргөнөөр зохион байгуулдаг байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй юм.

7 Сайд Нарын Зөвлөлийн хуулийн хорооны дарга.

КЮ: Та Ю.Цэдэнбал гуайг ер нь хэдэн оноос эхлэж таньдаг, мэддэг болсон юм бэ?

СЖ: Би 1939-41 онд Нам улсын төв сургуульд суралцаж төгсөөд, 1941-1943 онд Шинэ хүчний дээд сургуульд суралцсан гэж дээр ярьсан шүү дээ. Намайг Шинэ хүчний дээд сургуульд сурч байхад Ю.Цэдэнбал бидэнд эдийн засгийн ерөнхий онолын хичээл зааж байсан юм. Дараа нь 1943 онд бид нар сургуулиа төгсөхөд Улсын шалгалтын комиссын даргаар нь Юмжаагийн Цэдэнбал ажилласан юм. Тэр үед Ю.Цэдэнбал оюутнууд хэрхэн хариулж байгааг анхааралтай сонсож, шалгалтын асуулт бүрийн хажууд өөрийн үнэлэлт, дүгнэлтийг монгол бичгээр бичиж тэмдэглэдэг байлаа. Би архивт байсан шалгалтын тэр материалуудыг хожим үзэж байхдаа Ю.Цэдэнбал тэр үед монгол бичгээр ямарч алдаагүй, маш сайхан бичиж байсныг нь мэдсэн юм. Тэр улсын шалгалт авч байх үедээ үдийн завсарлагаар оюутан бидэнтэй бөмбөг тоглож, хамт зургаа авахуулдаг байлаа. Би тэр үеэс л түүнийг мэддэг, таньдаг болсон юм.

Түүнээс хойш 40 гаран жилийн турш янз бүрийн ажлыг түүний удирдлагын дор хийж явжээ. 1960 онд миний биеийн эрүүл мэндийн байдал сайнгүй байсан тул би өөрөө Ерөнхий прокурорын ажлаас чөлөөлөгдөх хүсэлтийг МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалд гаргасан юм. Тэр миний хүсэлтийг хүлээж аваад, намайг энэ ажлаас чөлөөлж, Сайд Нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хорооны даргаар томилсон юм. Сайд Нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хороо бол Монгол улсын Шүүх яамны гүйцэтгэж ирсэн чиг үүргийг үндсэнд нь уламжлан авч хэрэгжүүлж байсан төрийн захиргааны төв байгууллага юм. Шүүх яамны эрхэлж байсан ажлуудаас гол нь шүүхийн зохион байгуулалтын харьяалалыг Улсын Дээд Шүүхэд шилжүүлсэн байлаа.

Сайд Нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хороо нь төрийн эрх барих дээд байгууллагын гүйцэтгэдэг гол үүрэг болох хууль тогтоох үйл ажиллагааны хамгийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болох хуулийн төсөл боловсруулах нарийн төвөгтэй, өндөр хариуцлагатай нүсэр том ажлыг эрхлэн гүйцэтгэж байсан юм.

1960 онд намайг Хуулийн Хорооны даргын ажлыг авч байхад Монгол улсын шинэ Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулж, бүх ард түмнээр хэлэлцүүлэн улмаар Ардын Их Хурлын Чуулганд оруулж батлуулах өндөр хариуцлагатай, чухал ажил эхэлсэн юм. МАХН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын ахалсан Улсын комисс байгуулагдаж, шинэ Үндсэн хуулийн анхны төслийг боловсруулах үүрэг,

даалгаврыг манай Хуулийн Хороонд өгч байлаа. Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах улсын комиссоос ийм үүрэг, даалгавар авсан манай Хуулийн Хорооны хуульчид, бид нар өөрийн орны тухайн үеийн түүхэн нөхцөл байдалд шинжлэх ухааны үндэстэй зөв үнэлэлт, дүгнэлт өгөх, улс орныхоо ирээдүйн төлөв байдлыг аль болохоор зөв тодорхойлохыг хичээж, төр, эрх зүйн шинжлэх ухаан, өнгөрсөн үеийн түүхэн туршилгын талаар өөрсдийн мэддэг, төсөөлдөг бүхнээ дайчлан ажиллаж, шинэ Үндсэн хуулийн төслийн анхны нэг эх буюу хувилбарыг боловсруулж Үндсэн хуулийн Улсын комиссын дарга Ю.Цэдэнбалд өргөн барьж байсан юм.

Бид нар шинэ Үндсэн хуулийн төслийг юуны өмнө дэлхийн дахинаа социалист нийгмийн тогтолцоо бодитойгоор оршин тогтнож байсныг харгалзан үзэж, “Хүн төрлөхтөний ирээдүй бол социализм-коммунизм мөн!” гэсэн үзэл, баримтлалд тулгуурлаж, боловсруулсан билээ. Шинэ Үндсэн хуульд манай оронд үйлдвэрлэлийн социалист харилцаа ялсан түүхэн амжилтыг дүгнэж, цаашид энэ харилцааг улам боловсронгуй болгох, Монгол улсын иргэдийн эрх, эрх чөлөөг хангаж, хамгаалах, ард түмний аж амьдрал, соёлын хэмжээг дээшлүүлэх, Монгол улсын тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдлыг бататган бэхжүүлэх, Монгол улсад социализмын материал техникийн баазыг байгуулах зэрэг нийгэм, төрийн байгууллын гол чухал асуудлуудыг бүрэн дүүрэн тусгаж өгөх хэрэгтэй байсан юм.

Сайд нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хорооны боловсруулсан шинэ Үндсэн хуулийн тэрхүү төслийг Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах Улсын комисс хүлээн авсан боловч шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг Ю.Цэдэнбал өөрөө гардан хийж, бүх ард түмнээр хэлэлцүүлэх эцсийн хувилбарыг боловсруулсан юм.

Ю.Цэдэнбал дарга тэр үед намайг дуудаж:

-Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах нь маш их хариуцлагатай ажил юм шүү. Би Улсын комиссийн даргын хувьд өөрөө энэ төсөл дээр ажиллах ёстой! Би чамайг дэргэдээ авна! Би Улс Төрийн Товчооны тогтоол гаргуулж, үндсэн ажлаасаа нэг сараас доошгүй хугацаагаар чөлөөлөгдөнө. Хоёулаа энэ байшингаас (Төрийн ордонг хэлж байна –ред.) холдож, Баян голд байдаг манай зуслангийн байранд очиж ажиллана. Чи социалист орнуудын Үндсэн хуулиас гадна Америк, Англи, Герман, Япон мэтийн томоохон хөрөнгөтөн орнуудын Үндсэн хуулиуд, мөн төр, эрх зүйн онолын талаар зөвлөлтийн эрдэмтэдийн бичсэн сүүлийн үеийн сайн ном, зохиолуудыг цуглуулаад, тэнд авч очих хэрэгтэй! гэж хэлсэн юм.

Ингээд Ю.Цэдэнбал дарга бид хоёр Баян голд байдаг тэдний зуслангийн байранд 38 хоног өдөр, шөнөгүй сууж Үндсэн хуулийн төслийг бараг цоо шинээр боловсруулж, бүх ард түмнээр хэлэлцүүлж, санал авах

эцсийн хувилбарыг гаргасан юм.

Ю.Цэдэнбал миний авч очсон нилээд олон орны Үндсэн хууль болон төр, эрх зүйн талаар зөвлөлтийн эрдэмтэдийн бичсэн номуудыг судалж, бэлтгэлээ хангасны дараа Үндсэн хуулийн төслийг шууд орос хэл дээр өдөр, шөнөгүй сууж өөрөө гараараа бичээд дуусгаж байсан юм. Миний хувьд түүний шаардсан материалыг нь олж өгөх, бичсэн зүйлүүдийг нь бичээч нарт хуваан өгч бичүүлэх, бичээч нарын бичсэн зүйлүүдэд үг, үсгийн алдаа байгаа эсэхийг нь хянах, Үндсэн хуулийн төслийн бүх бүлэг, зүйл ангид бичигдсэн үгүүдийг тоолж, тусгай данс хөтлөх мэтийн хар, бор техник ажлуудыг л хийдэг байлаа. Ю.Цэдэнбал намайг хуульч мэргэжилтэй хүний хувиар дэргэдээ байлгаж төр, эрх зүйн онолын зарим асуудлаар ярилцаж, санал бодлоо солилцдог байсан юм.

Ю.Цэдэнбал залуудаа Эрхүү хотын Санхүү, эдийн засгийн дээд сургуульд суралцаж байхдаа төр, эрх зүйн шинжлэх ухааны талаар мэдлэг боловсрол сайтай, хуулинд их сонирхолтой болсон хүн байсан юм билээ. Тэрээр Санхүү, эдийн засгийн дээд сургуулийг дүүргэснийхээ дараа Москвад очиж номын худалдаануудаар орж, хуулийн тухай ном цуглуулж, Москвагийн Хууль зүйн дээд сургуульд орж суралцахаар бэлтгэж байсан юм билээ. Яг энэ үед буюу 1940 онд маршал Х.Чойбалсан Москвад сууж байсан манай Элчин сайд Ж.Самбуу гуайд үүрэг өгч, Ю.Цэдэнбалыг Улаанбаатарт дуудан ирүүлсэн юм билээ. Энэ тухайгаа тэр бидэнд байн байн ярьдаг байж билээ.

Ю.Цэдэнбал илтгэл, хэлэх үг, өгүүлэл болон ямар нэгэн баримт бичгийг утга агуулга, хэллэг, найруулгын хувьд өндөр түвшинд бичиж, боловсруулж чаддаг хүн байсныг түүнтэй хамт ажиллаж байсан бүх хүн сайн мэднэ. Ю.Цэдэнбал шиг баримт бичиг боловсруулах чадвартай, өдөр, шөнөгүй сууж ажиллах тэсвэртэй хүн тэр үед Төрийн ордонд байгаагүй байх шүү. Ю.Цэдэнбалын бараг ганцаараа бичиж боловсруулсан Үндсэн хуулийн төслийг бүх ард түмнээр хэлэлцүүлж, улмаар Ардын Их Хурлын Чуулганаар хэлэлцүүлж, 1960 онд батлан гаргахад түүнийг олон нийтийн зүгээс сайшаан дэмжиж байсныг би сайн мэдэх билээ.

1960 оны Үндсэн хууль манай оронд 30 гаруй жил үйлчлэхдээ Монгол улсын тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдлыг улам бататган бэхжүүлэх, манай орны эдийн засаг, соёлыг эрчимтэй хөгжүүлэх, ард түмний материаллаг амьдрал, соёл, ахуйн түвшинг дээшлүүлэх талаар түүхэн чухал үүрэг гүйцэтгэсэн гэж би судлаачийн хувьд үздэг билээ. Ер нь аливаа юмыг тухайн үеийн нөхцөл байдалтай нь нягт холбон үздэг байх хэрэгтэй гэж суут хүмүүс, эрдэмтэн мэргэд, онол, түүхэн туршлага сургаж байдаг билээ.

1960 оны Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах, бүх ард түмнээр

хэлэлцүүлж, Ардын Их Хурлын чуулганаар батлуулах, цаашид сурталчилах талаар Сайд нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хорооны бүх хамт олон их хувь нэмэр оруулсныг би гүнээ талархан тэмдэглэж байна.

1960 оны Үндсэн хууль батлагдан гарсны дараа тэр үед дагаж мөрдөж байсан бүх хууль, эрх зүйн бусад бүх актуудыг шинэ Үндсэн хууль үзэл санаанд нийцүүлэн шинэчлэх их ажил эхэлсэн билээ. Үүнд юуны өмнө Эрүүгийн ба эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль, Иргэний ба иргэний байцаан шийтгэх хууль, Хөдөлмөрийн хууль, Гэр бүлийн хууль зэрэг томоохон хуулиудыг яаралтай шинэчлэх хэрэгтэй байлаа. Өндөр мэргэжил, туршлага, бас баримт бичиг боловсруулах ур чадвар шаарддаг энэ чухал ажилд манай Хуулийн Хорооны ажилтнууд болох Цэнд, Хорхой, Амархүү, Жамбалдорж нарын зэрэг сайн хуульчид, шийдвэрлэх үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Тэдний боловсруулсан дээрхи хуулиудын төсөл зохих журмын дагуу хянагдан, улмаар Ардын Их Хурлын чуулганаар хэлэлцэгдэж, батлагдан гарч, олон жил дагаж, мөрдөгдөж байсан билээ.

Сайд нарын Зөвлөлийн Хуулийн хорооны хамт олноос хийсэн нэгэн том ажил бол 1921 оноос 1960 он хүртлэх хугацаанд төр засгаас батлан гаргасан эрх зүйн бүх актыг (хууль, тогтоол, шийдвэр, дүрэм заавар зэрэг) системчлэн ангилж, хэвлүүлэх нарийн төвөгтэй, нөр их ажил байсан юм. Энэ ажилд улс төр, нийгэм-эдийн засаг, соёл боловсрол, шинжлэх ухаан зэрэг бүх салбарын талаар гаргасан эрх зүйн актууд хамрагдсан билээ. Жишээ нь, хөдөө аж ахуй, аж үйлдвэр, соёл боловсрол, эрүүлийг хамгаалах, худалдаа үйлчилгээ, тээвэр, холбоо, шинжлэх ухаан, засаг захиргааны зэрэг бүх салбарын талаар гарсан, хүчин төгөлдөр, дагаж мөрдөж буй актуудын системчилсэн эмхэтгэлийг тус тусад нь ном болгон хэвлүүлж байлаа.

Эрх зүйн актуудыг ингэж системчилэн ангилж эмхэтгэл болгон гаргаж байх нь хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, хууль тогтоомжийг тухайн салбарын ажил албанд зөв хэрэглэх, нарийн чанд дагаж мөрдөх, хуулийг сурталчилах, хэрэгжү үлж, биелүүлэх явдалд асар их ач холбогдолтой байдаг ажээ. Тус хорооны хамт олон энэ нүсэр их ажлыг өдөр, шөнөгүй сууж маш их идэвхи зүтгэл гаргаж, богино хугацаанд хийж дуусгаж байлаа.

Манай Хуулийн Хорооноос эрхлэн гүйцэтгэж байсан бас нэгэн чухал ажил бол бусад байгууллага, газруудаас боловсруулж Ардын Их Хурал, Засгийн газарт оруулж ирүүлсэн эрх зүйн бүх актыг хянан үзэж, зөвшөөрөл өгөх ажил байсан юм.

Намайг Хуулийн хороонд ажиллаж байхад нэг өдөр Ю.Цэдэнбал дарга дуудлаа. Энэ удаа ч шинэ томилгоо яригдана гэж бас л бодсонгүй

түүний ажлын өрөөнд яваад орчихлоо. Тэр:

-Чамайг Хуулийн Хорооны даргаас гадна Сайд нарын Зөвлөлийн Хэрэг эрхлэх газарын орлогч даргаар томилохоор бид ярилцаж байна. Үүнээс хойш чиний буюу Хуулийн хорооны визгүйгээр (зөвшөөрөлгүйгээр –ред.) ямар нэгэн тогтоолын төслийг Засгийн газрын хуралд оруулахыг хориглосон шийдвэр гаргаж байгаа юм! гэж хэллээ.

Энэ бол Монгол улсын Засгийн газраас эхлэн төр, захиргааны бүх байгууллага, албан тушаалтнууд үйл ажиллагаагаа гагцхүү хуулийн хүрээнд явуулдаг байх хууль, тогтоомжийг нарийн чанд сахиж биелүүлдэг байхад чиглэгдсэн чухал арга хэмжээ байсан юм.

Одоо ч гэсэн хууль зүй, дотоод хэргийн яамны визгүй бол ямар ч хуулийн төслийг Улсын Их Хурал, Засгийн газарт оруулахыг хориглодог байх нь зүйтэй юм. Гэвч ийм ажил хийж байгаа нь харагдахгүй л байна. Сайд нарын Зөвлөлийн Хуулийн Хорооны хамт олон мэдлэг мэргэжил сайтай, өндөр идэвхи зүтгэлтэй, маш ажилсаг хүмүүс байсныг би тэмдэглэн хэлэхийг хүсэж байна.

КЮ: Одоо таны хувийн амьдралыг сонирхож болох уу? Та хэзээ гэрлэсэн бэ? Танайх хэдэн хүүхэдтэй айл болсон бэ?

СЖ: Би ээжийнхээ хүүхэд, бидэнд захиж хэлдэг байсан сургаалиудын дотроос энд хоёр зүйлийг тэмдэглэж хэлэхийг хүсэж байна. “Миний хүү эрдэм номтой хүн болоорой! Ээж нь хүүгээ Улаанбаатарт явуулж сургуульд оруулна!” гэж тэр нутагтаа байхад надад үргэлж хэлдэг байж билээ. Миний ээж хүү намайгаа Улаанбаатарт ирүүлж, сургуульд оруулснаар миний бие насан туршдаа номын мөр хөөж эдүүгээг хүрлээ.

“Миний хүү одоо том болж байна. Эр хүн насандаа хүрээд авгай, хүүхэдтэй болж, айл өрх толгойлдог жамтай. Авгай авах гэж яарч болохгүй, эхнэр хүүхдээ тэжээх чадалтай болсон үедээ л шийдэх хэрэгтэй байдаг юм шүү!” гэж сургадаг байлаа. Би ээжийнхээ захиасыг биелүүлэхийг л хичээж явсан билээ. Би Жигмэд овогтой Ичинхорлоотой Нам, улсын төв сургуульд хамт суралцаж байхдаа танилцаж, дараа нь Шинэ хүчний дээд сургууль би багшлах болсон үед бид хоёр гэрлэсэн юм. Миний хань Ж.Ичинхорлоо Нам улсын төв сургууль, Шинэ хүчний дээд сургууль, дараа нь Монгол улсын их сургуульд суралцаж түүхч, сэтгүүлч мэргэжилтэй болсон хүн билээ. Миний эхнэр Ичинхорлоогийн аав нь Гандан тэгчинлин хийдийн том лам нарын зоог барьдаг лам хүн байсан юм. Ээж нь Монголын төрийн тэргүүн Богд хааны буюу Монголын Бурхны шашны тэргүүн Богд Жавзандамба хутагтийн уран оёдолчин хүн байсан юм. Түүний нэрийг Норжмаа гэдэг байсан юм.

Эхнэр бид хоёрын охин Хандсүрэн Монгол Улсын Их Сургуулийн хуулийн сургуульд багшилдаг юм. Хожим намайг бүх албан тушаалаасаа халагдаж, нутаг заагдаж явахад түүнийг бас ямарч шалтгаангүйгээр ажлаас халж хохироож байсан билээ. Миний охин Хандсүрэнгийн том хүү Жаргалсайхан бас Монгол Улсын Их Сургуулийг биологийн мэргэжлээр төгссөн юм. Тэр цаашид эрдэм шинжилгээний ажил хийх бүрэн боломжтой хүү байгаа юм. Хандсүрэнгийн охин Тэгшзаяа Монгол Улсын Их Сургуулийн Хууль зүйн сургуулийн олон улсын эрх зүйн ангид сурч байгаад би их баяртай байна. Би одоо ач, зээ нараасаа гадна гучаа үзээд маш их баяртай байна. Миний гучийн нэрийг Чүнгүн гэдэг юм. Хүүхэд хөгжим хоёр гэр дулаацуулдаг, хүний бухимдлыг тайлдаг, инээд, баяр, баясгаланг буй болгодог гэж ярьдаг шүү дээ. Энэ бол амьдралаас ургаж гарсан үнэн үг юм.

8 “Монгол телевиз” байгуулагдлаа.

И Л: Таныг Монгол телевизийг байгуулж, энэ чухал байгууллагын тулгын чулууг нь тулалцсан хүн! гэж ярьдаг шүү дээ. Та энэ талаар ярьж өгнө үү?

С Ж: Миний бие Сайд нарын Зөвлөлийн Хуулийн хорооны даргаар дөрвөн жил гаруй ажиллахдаа мэргэжилдээ сайн, хуулийн ажлын талаар туршлагатай С.Цэнд, Т.Хорхой нарын зэрэг сайн нөхдөөс багагүй зүйл сурч, мэдэж, хууль боловсруулах ажилд овоо дадлагажиж байсан билээ. Энэ үед нэг өдөр Ю.Цэдэнбал дарга өөрийн ажлынхаа өрөөнд дуудсан байлаа. Түүний өөрөөнд намайг ороход тэр:

-Чамайг бид нар өөр ажилд томилохоор ярилцаж байна. Чиний очиж ажиллах шинэ газар бол үхрийн бөөртэй төстэй газар юм шүү. Тэнд радио, мэдээлэл, сонин сэтгүүл гээд олон байгууллага олон чиглэлийн ажил явуулж байдаг юм. Тэнд сахилга, дэг журам сайн байх ёстой. Чи хуульч хүн учраас чамайг энэ ажилд томилож байгаа юм шүү! гэж байна.

Би түүнд:

-Би сэтгүүлч мэргэжилгүй тул ийм ажлыг хийж чадахгүй байх. Та намайг одоогийн хийж байгаа ажилд маань үлдээж өгөөч! гэж гуйлаа. Гэсэн ч тэр миний хүсэлтийг хүлээж авсангүй. Ингээд 1964 оны 4-р сарын 11-нд МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хурлаар энэ асуудлыг хэлэлцээд Мэдээлэл, Радиогийн Хэрэг эрхлэх газрын даргаар томилчихлоо. Тэр үед МАХН-ын гишүүн хүн намаас өгсөн үүрэг даалгаварыг үг, дуугүй биелүүлэх ёстой учир шинэ ажилдаа хурдан орж, сайн ажиллахыг л бодох хэрэгтэй боллоо. Миний томилогдож очсон Мэдээлэл, Радиогийн Хэрэг эрхлэх газар маань бүх талын боловсролтой,

чадвартай, ажилдаа эзэн болж чаддаг боловсон хүчнээр сайн хангагдсан, маш чухал ажил хариуцдаг байгууллага байлаа. Тус газарт манай улсын шилдэг сайн сэтгүүлчид, улс төр судлаачид, тоймчид, манай улсын урдаа барьдаг орчуулагчид англи, орос, хятад, герман, франц зэрэг олон хэл сайн мэддэг хүмүүс ажиллаж байсан юм. Миний хувьд улсын ажил алба явуулдаг ерөнхий зарчмыг нарийн чанд хэрэгжүүлэх, хариуцлагыг өндөржүүлэх, сахилга, дэг журмыг сайн байлгахад л анхаарч ажиллах хэрэгтэй байсан.

“Алтны дэргэд байсан гууль шарладаг!” гэж монголчууд ярьдаг шүү дээ. Миний шинээр очсон газар ажил мэргэжилдээ сайн хүмүүс олон байсан учраас тэднээс багагүй зүйл сурч, мэдэж, хэвлэл мэдээллийн талаар овоо төсөөлөлтэй болж байлаа. Миний хувьд тус байгууллагад нилээд олон жил ажиллахдаа биечлэн хөөцөлдөж, багагүй бэрхшээлийг даван туулж байж, бусад хүмүүстэй санаа нийлж хамтын хүчээр бүтээн байгуулсан том ажил бол Монгол телевизийг байгуулж, үйл ажиллагааг нь жигдрүүлж өгсөн явдал мөн гэж би хэлж чадах юм.

Харин надад өөрийгөө магтан дуулдаг, албан тушаалын хойноос улайран хөөцөлддөг тийм муу чанар буюу тийм синдром байхгүй юм шүү! Монгол улсад орчин үеийн мэдээллийн хүчирхэг хэрэгсэл, хүний нийгмийн соёлын хөгжлийн гайхамшигт ололтын нэг болсон телевиз байгуулах тухай асуудал 1960-аад оны эхний хагаст Холбооны яам, Мэдээлэл Радиоогийн Хэрэг эрхлэх газрын төвшинд яригдаж эхэлсэн юм. Ингээд энэ асуудал Улсын төлөвлөгөөний комисс, Засгийн газрын хэмжээнд олон дахин яригдаж, телевиз байгуулахыг зарчмын хувьд бүх шатанд зөвшөөрч байсан боловч ямар хэмжээтэй, ямар үнэ өртөгтэйгөөр байгуулах асуудлаар тохиролцож чадахгүй удсан юм. Төлөвлөгөөний комисс, Сангийн яам зэрэг газрууд аль болохоор бага хэмжээний өртөг зардалаар, багатай хэмжээний телевиз байгуулахыг санал болгож, түүнийгээ хатуу хамгаалж байсан нь гол бэрхшээл болж байсан юм. Энэ асуудал ийнхүү төсөв, хөрөнгөнөөс хамааран нилээд сунжрах байдалтай болсон тул миний бие шууд Ю.Цэдэнбал даргад хандаж, энэ асуудлыг танилцуулахаар шийдэж байсан юм. Ингээд нэг удаа МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо хуралдаж байх үед нь зөвшөөрөл аваад орлоо. Уг нь тэр хурлын хэлэлцэх асуудлын төлөвлөгөөнд манай асуудал ороогүй, намайг ч дуудаагүй юм шүү дээ. Ю.Цэдэнбал даргатай уулзах өөр боломж надад байсангүй. Нилээд хүндхэн л юм боллоо. Би хуралд ороод Монгол улсад Телевиз байгуулах асуудлыг түргэн шийдвэрлэж өгөхийг Ю.Цэдэнбал даргаас хүсэж, тодорхой санал тавьлаа. Миний хэлж байгаа үгийг Улс Төрийн Товчооны гишүүд анхааралтай сонсож, янз бүрийн зүйл асуулаа. Ийм яриа ид өрнөж байхад Ю.Цэдэнбал дарга ярианд оролцож “Ямар

хэмжээний, ямар хүчин чадалтай телевиз байгуулах гээд байгаа юм бэ?” гэх мэтээр нилээд асуулаа. Энэ ярианы эцэст тэр:

-За нөхөд минь. Та нарын ямар телевиз байгуулах гээд байгааг чинь би бага ч гэсэн ойлголоо. Манай телевиз ямар болох нь та нараас шууд хамаарна шүү. Улаан-Үдийн телевиз ямар ажиллаж байгааг та нар мэдэж байгаа шүү дээ! Бид түүнээс илүү л телевизтэй болох ёстой шүү! гэж хэлснээр бидний Монгол телевиз байгуулах ажил шийдвэрлэгдэж байсан юм.

Монгол телевиз байгуулах асуудал ингэж нилээд удаж байж шийдвэрлэгдсэний дараа түүнийг Зөвлөлтийн барилгын хоёрдугаар трест маш богинохон хугацаанд, чанарын өндөр түвшинд барьж Монголын талд хүлээлгэн өгсөн билээ. Телевизийн төвийг нэгэнт байгуулах болсон тул телевизийн нэвтрүүлгийг хэрхэн яаж явуулах тухай асуудал миний удирдаж байсан байгууллагын шууд хариуцах гол ажил мөн учир тухайн үед олон бэрхшээлтэй тулгарч тэдгээрийг даван туулах хэрэгтэй болсон юм.

Хамгийн хэцүү асуудал бол манайд телевизийн мэргэжилтэй инженер техникийн ажилтнууд, телевизийн нэвтрүүлгийг бэлтгэн явуулах мэдлэг, туршлагатай сэтгүүлч, найруулагч, зураглаач (оператор), нэвтрүүлэгч зэрэг олон төрлийн нарийн мэргэжлийн ажилд тэнцэх хүмүүсийг яаралтай олж бэлтгэх явдал байсан юм.

Бидэнд энэ талаар тусламж үзүүлэхийг ЗХУ-ын Радио, телевизийн улсын хорооноос хүссэн билээ. Ингээд миний бие Москвад очиж ЗХУ-ын Радио, телевизийн улсын хорооны дарга Е.Г.Лаптинтай уулзаж, учир байдлаа танилцуулж, тодорхой хүсэлтүүд тавьсаныг тэр хүлээн авч, хэлэлцээр байгуулж, Е.Г.Лаптин бид хоёр гарын үсэг зурсанаар асуудал шийдвэрлэгдэж байлаа.

Монгол улсад телевизийн нэвтрүүлэг 1967 оны 9-р сарын 27-нд эхэлснээр монгол айлын гэрт орчин үеийн том соёл орж ирсэн билээ. Монгол телевизийн тулгын чулууг тавьж, түүний анхны нэвтрүүлгүүдийг бэлтгэн явуулсан алтан хараацайнууд оюун ухаан, хүч чадлаа дайчлан өндөр идэвхи, зүтгэл, сайхан сэтгэл гаргаж ажилласны ачаар монгол телевизийн нээлтийн ажиллагаа сайхан болж, манай анхны нэвтрүүлгийг монголын үзэгчид халуун дотноор, сэтгэл хангалуун хүлээн авч байсан билээ. Энэ бол манай телевизийн анхны хамт олонд урам хайрласан хүчтэй дэмжлэг болсон юм.

Монгол телевизийг цаашид бататган бэхжүүлэх, өргөтгөх, нэвтрүүлгийн чанар, үр өгөөжийг дээшлүүлэх талаар олон чухал арга хэмжээ авч байсны нэг нь уран бүтээлийн ажилд дур сонирхолтой, цаашид өсч хөгжих ирээдүйт сайтай олон залуучуудыг сонгон шалгаруулж,

сэтгүүлч, найруулагч, зураглаач, инженер техникийн дээд мэргэжил эзэмшүүлэхээр жил бүр зохих мэргэжлийн сургуулиудад явуулж байсан явдал юм.

Тэдгээр залуучууд дээд мэргэжилтэй болж сургуулиа төгсөж ирэхийн хэрээр Монгол телевиз мэргэжилтэй боловсон хүчнээр бэхжиж, нэвтрүүлгийн цар хүрээ өргөжиж чанар, үр өгөөж нь дээшилсээр байлаа.

9 Улс Төр.

С Ж: Миний бие 1971 оны 11-р сараас 1983 оны 6-р сар хүртлэх хугацаанд МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн дарга, БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн орлогч даргаар ажиллаж байв.

Нам, төрийн дээд удирдлагын бүрэлдхүүнд ажиллаж байх хугацаанд миний тухайлан хариуцаж байсан үндсэн асуудал бол:

- Намын ажил;
- Их барилга;
- Хууль, хяналт, төр, олон нийтийн байгууллагууд;
- Улаанбаатар хотын асуудал зэрэг болно.

Дээр дурьдсан тодорхой асуудлуудаас бүх ажлын гол нь МАХН-ын ТХ-ны Улс Төрийн Товчоо, ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нарын зөвлөгөөнд төвлөрч байсан юм. Учир нь МАХН, төрөөс шийдвэрлэх улс төр, нийгэм, эдийн засаг, соёлын байгуулалттай холбогдсон бүх үндсэн асуудлууд, товчоор хэлбэл нам, төрийн дотоод, гадаад бодлого, үйл ажиллагааны зангилаа асуудлуудыг энд төвлөрүүлж шийдвэрлэдэг байсан юм. Эндээс гадуур нэгч асуудал шийдэгдэж байгаагүй билээ.

МАХН, төрийн дээд удирдлагын бүрэлдэхүүнд ажиллаж байсан хүмүүсийн үйл ажиллагаа хувийн ба хамтын хариуцлагын зарчмаар явагдаж байсан гэж үзэж болно.

Би өөрөө шууд хариуцаж байсан зарим гол ажлынхаа талаар цөөн үг хэлье.

МАХН-аас явуулж байсан дотоод, адаад бодлого, бүх үйл ажиллагаа бол том түүх юм. XX зуунд Монгол Улсыг хөгжүүлж, орчин үеийн Монгол Улс болгосон түүх шүү дээ. Тэр том түүхийг энд бүгдийг ярих ямар ч боломжгүй юм. Би зөвхөн энэ ажлыг хариуцаж байсан үедээ л хийж байсан ажлаасаа зарим нэг зүйлийг товч өгүүлэх гэж оролдож байгаа юм. Тэр үеийн МАХН-ын ажил их өргөн цар хүрээтэй том ажил байснаас би зөвхөн намын зохион байгуулалтын асуудлыг л хариуцдаг байлаа.

МАХН-ын Төв Хороонд миний удирдлагын дор энэ ажлыг хариуцсан

намын ажлын хэлтэс ажиллаж байлаа. Энэ хэлтэс 18 аймаг, Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хотын МАХН-ын хороодын намын зохион байгуулалтын ажил, Монголын Хувьсгалт Залуучуудын Эвлэл, Пионерийн байгууллага, Монголын Үйлдвэрчний Эвлэл, Монголын Эмэгтэйчүүдийн байгууллагын асуудлыг ерөнхийд харьяалан хариуцаж байсан юм.

Тус хэлтэс Намын байгууллагын удирдан зохион байгуулах үүрэг, хариуцлагыг байнга дээшлүүлж байх зорилттой ажиллаж байлаа. Аймаг, хот нэг бүрийг хариуцсан зохион байгуулагчид, олон нийтийн төв байгууллагуудыг хариуцсан зааварлагч, намын батлах, тоо бүртгэлийн ажил хариуцдаг тасаг ажиллаж байв.

МАХН-ын Их хурал, Намын Төв Хорооны бүгд хурал, Улс Төрийн Товчооноос гаргасан шийдвэр, удирдамжийн үндсэн дээр намын бүх шатны байгууллагуудыг бэхжүүлэх, тэдгээрийн ажлыг удирдан зохион байгуулах, ажлыг нь шалгаж заавар зөвөлгөө өгөх зэрэг чухал ажлыг энэ намын ажлын хэлтэс хариуцдаг байсан юм. Миний үед тус хэлтсийн эрхлэгчээр ажиллаж байсан Г.Адьяа, Ц.Балхаажав нар сүүлд МАХН-ын Төв Хорооны нарийн бичгийн даргын өндөр албан тушаалд дэвшин ажиллаж байв.

Нөгөө талаар Намын ажлын хэлтэс нь намын удирдах боловсон хүчний чухал нөөц газар болж байлаа. Жишээ нь намын ажлын хэлтсийн аймаг, хот хариуцсан зохион байгуулагчдыг аймаг, хотын МАХН-ын хороодын нэгдүгээр болон салбар хариуцсан нарийн бичгийн даргаар томилон ажиллуулдаг байсан юм.

Мөн тэдгээрийн зарим нь яамны сайд, тусгай газрын дарга, аймаг, хотын гүйцэтгэх захиргааны дарга зэрэг албан тушаалд томилогдон ажилладаг байлаа. Тус хэлтэст улс төрийн болон тусгай дээд мэргэжилтэй, өндөр боловсролтой, ёс зүй, ажил хэргийн талаар шалгарсан шилдэг боловсон хүчнүүд ажилладаг байсан юм.

Намын ажлын хэлтэсийн үйл ажиллагааны үндсэн чиглэл нь МАХН-ын бүх шатны байгууллагуудыг боловсон хүчнээр бэхжүүлэх, бүх үйл ажиллагааг нь идэвхжүүлэх, тус тусын шат буюу салбарт нь намын байгууллагын удирдан зохион байгуулах үүрэг, хариуцлагыг байнга дээшлүүлж байх явдал байлаа. Энэ зорилгоор намын анхан шатны байгууллагуудын улсын зөвлөлгөөнийг нийслэл Улаанбаатар хотод, намын анхан шатны байгууллагуудын бүсчилсэн зөвлөлгөөнийг өөр өөр газарт тогтмол хийж байсан нь намын бүх шатны байгууллагуудын үүрэг, хариуцлагыг дээшлүүлэх, тэдгээрийг бүх талаар бэхжүүлэхэд хүчтэй түлхэц болж байсан юм. Энэ мэтээр тэр үед явуулж байсан бодлого, цаг үеийн ажлуудын талаар дурсан санаж яриад байвал бараг эцэс төгсгөлгүй яриа болох бизээ. Өөрөөр хэлбэл МАХН-аас улс орны эдийн засгийн

бүх салбар, соёл боловсролыг хөгжүүлэх, ард түмний аж амьдрал, соёлын хэмжээг дээшлүүлэх талаар дэвшүүлэн тавьж байсан зорилтуудыг биелүүлэх хэрэгт намын бүх шатны байгууллагын ажлыг чиглүүлж байлаа.

Миний энд дурсамж болгон тэмдэглэж хэлэхийг хүсч байгаа гол асуудал бол МАХН-ын үүрүүдээс эхлэн МАХН-ын Төв Хороог оролцуулан намын бүх шатны байгууллага өндөр мэргэжил, боловсролтой, туршлагатай, ёс зүй, ажил хэргийн хувьд сайн төлөвшсөн буюу төлөвшин буй боловсон хүчнээр бэхжсэн буюу бэхжиж байсан явдал юм. Жишээ нь: бүх аймаг, хотын намын хороодын нарийн бичгийн дарга нар бараг бүгдээрээ дотооддоо Намын Дээд Сургууль, гадаадад ЗХУКН-ын Төв Хорооны дэргэдэх Намын Дээд Сургууль буюу Нийгмийн Ухааны Академийг төгссөн хүмүүс ажиллаж, тэдний зарим нь давхар тусгай дээд мэргэжилтэй хүмүүс байлаа. Төвчоор хэлбэл МАХН сайн бэлтгэгдсэн боловсон хүчин шиг үнэ цэнэтэй зүйл байхгүй! гэдэг үзэл баримтлалыг тууштай баримталж байсан юм.

Эдгээр он жилүүдэд манай оронд боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, эрүүлийг хамгаалах талаар нам, засгаас дэвшүүлэн тавьсан зорилтууд амжилттай хэрэгжиж байлаа.

Сургуулийн насны бүх хүүхэд ерөнхий боловсролын сургуулиудад хамрагдан бүрэн дунд боловсрол эзэмшиж, улмаар дотоод, гадаадад их, дээд болон тусгай мэргэжлийн дунд сургуулиудад дэвшин суралцаж төрөл бүрийн мэргэжилтэй, бүх талын боловсролтой боловсон хүчнүүд болж эдийн засаг, соёлын байгуулалтын бүх салбарт ажиллаж, тэдгээрийг хөгжүүлж байв.

Манай улсын насанд хүрсэн бүх иргэд бичиг үсэг мэддэг болсон, хүн ам янз бүрийн халдварт өвчнөөс бүрэн ангижирч эрүүлжсэн явдал нам, засгийн зөв бодлого, авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээнүүдийн сайхан үр дүн байв.

Монгол улсад анх удаа Шинжлэх Ухааны Академи, түүний харьяа эрдэм шинжилгээний олон хүрээлэнгүүд байгуулагдаж, шинжлэх ухаан амжилттай хөгжиж, улс орны хөгжил дэвшилд чухал үүрэг гүйцэтгэж эхэлсэн юм.

Ялангуяа боловсрол тэргүүлэх салбар болон хөгжиж байсны тодорхой жишээ баримт бол ерөнхий боловсролын сургуулиуд бүх аймаг, хотын төв, бүх сумдад буй болж, Монгол Улсын Их Сургууль, дараа нь түүнээс салбарлаж Багшийн Их Сургууль, Хөдөө Аж Ахуйн Их Сургууль, Анагаах Ухааны Их Сургууль зэрэг их сургуулиуд байгуулагдсан явдал юм. Бас тусгай мэргэжлийн дунд сургуулиуд олноороо байгуулагдан тэдгээрт манай орны мянга мянган хөвгүүд, охид суралцан, улмаар төрөл бүрийн

мэргэжилтэй болсон хүчнүүд төрж гарсаар байсан нь монголын ард түмний үндэсний бахархал болж байв.

Түүнчлэн урлаг, утга зохиол цэцэглэн хөгжиж байсан нь Монголын ард түмний соёл, боловсрол, оюуны сан хөмрөгийг хөгжүүлэх хэрэгт том үүрэг гүйцэтгэх болсон билээ.

Ийнхүү эрх баригч МАХН-аас улс орныхоо эдийн засаг, соёлыг хөгжүүлэх, ард түмний аж амьдрал соёлын хэмжээг дээшлүүлэх талаар дэвшүүлэн тавьж байсан зорилтууд амжилттай хэрэгжиж байсан юм. Эдгээрийн үр дүнд ард түмэн идэх хоол, өмсөх хувцас, эд хогшил, мөнгө төгрөгний хувьд гачигдах зовлонгүй шахам болж, санаа сэтгэлийн хувьд амгалан тайван, айх юмгүй, аюулгүй орчинд аятай тохитой амьдардаг болоод байлаа.

С.Жалан-Аажав миний биеийг МАХН-ын Төв Хороонд намын ажил хариуцсан нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байсан жилүүдэд тус нам тэргүүний хүмүүсээр эгнээгээ бэхжүүлж, 70 гаруй мянган гишүүдтэй болоод байсан билээ. Монгол улсын тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдлыг бататган бэхжүүлэх, улс орны эдийн засаг, соёлыг хэрэгжүүлэх, ард түмний аж амьдралыг дээшлүүлэх талаар МАХН-ын программд тодорхойлогдсон зорилтуудыг хэрэгжүүлэх нөр их ажлыг удирдан зохион байгуулах, байнгын шуурхай удирдлагаар хангах явдал МАХН-ын Улс Төрийн Товчооны гол үүрэг, хариуцах үндсэн ажил болж байсан юм.

Улс Төрийн Товчоо энэ үүргээ хэрэгжүүлэхийн тулд нам, төрийн дотоод, гадаад бодлого, амьдрал, улс орны амьдрал, хөгжил дэвшилтэй холбогдсон бүх үндсэн асуудлуудын талаар тодорхой шийдвэрүүд гаргаж, тэдгээрийн биелэлтийг хангах ажлыг удирдан зохион байгуулдаг байсан юм. Жалан-Аажав миний бие эдгээрийг миний бүрэн биш боловч зохих хэмжээгээр мэддэг 1940-өөд оноос 1980-аад оны Улс Төрийн Товчоонд холбогдуулан хэлж байгаа юм.

Улс Төрийн Товчооны бүрэлдэхүүнд жинхэнэ гишүүн 7 хүн, орлогч гишүүн 2 хүн, бүгд есөн хүн ажилладаг байсан юм. Сүүлийн 20 гаруй жилд Улс Төрийн Товчооны гишүүнээр Ю.Цэдэнбал, Ж.Батмөнх, Д.Моломжамц, Д.Майдар, Т.Рагчаа, С.Лувсанравдан, Б.Алтангэрэл, С.Гомбожав, Б.Дэжид, С.Жалан-Аажав нар янз бүрийн хугацаагаар ажиллаж байв.

Ер нь МАХН, Монголын төр, улс орон, ард түмнийг удирдан чиглүүлэх, зохион байгуулах бүх ажил Улс Төрийн Товчоонд төвлөрч байсан юм.

Энд МАХН-ын гүйцэтгэж байсан үүрэг роль, үйл ажиллагаа, нэр хүндтэй шууд холбоотой зарчмын нэг чухал асуудлыг хөндөж хэлэх хэрэгтэй гэж үзэж байна. “МАХН бол манай нийгмийг удирдан

чиглүүлэгч, зоригжуулан зохион байгуулагч гол хүч мөн!” хэмээн Үндсэн хуульд заажээ. Ийнхүү МАХН-ын эрх зүйн байдлыг Монгол улсын Үндсэн хуулиар тогтоож баталгаажуулсан байлаа. Ийм учраас МАХН-ыг “төржсөн нам, төрийн эрх барих явдал нь хуулиар баталгаажуулагдсан нам байсан!” гэж үзэх ёстой. Энэ бол ганц манайд бус дэлхийн социалист тогтолцоо оршин тогтнож байх үед түүнд багтаж байсан бүх улс орнуудад үйлчилж байсан зарчим юм.

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны бүрэлдэхүүнд Төв Хорооны нарийн бичгийн дарга нараас гадна Ардын Их Хурлын тэргүүлэгчдийн дарга (ерөнхийлөгч–ред.), Сайд нарын Зөвлөлийн дарга (Ерөнхий сайд–ред.), түүний хоёр орлогч дарга байнга ордог байсан юм. Ийм учраас Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо бол МАХН-ын Их хурал, Төв Хорооны бүгд хурлын чөлөө цагт хууль ёсоор МАХН, төрийн дээд эрх барих төв байгууллага болж байлаа. МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо бол зөвхөн “бодлого” гэгчийг тодорхойлдог, хоосон ярьдаг, хэрүүл маргаан хийж, бүх асуудлыг улс төржүүлж суудаг газар бус, улс орноо жинхэнэ ёсоор, ажил хэрэгчээр удирддаг, үйл ажиллагаагаа цаг хязгааргүй, маш өргөн хүрээтэй явуулдаг, нөр их ажлын газар байсан юм. Жишээ нь, улсын төвлөрсөн төсөв, улс ардын аж ахуй соёлыг хөгжүүлэх төлөвлөгөөг үндсэндээ Улс Төрийн Товчоо боловсруулдаг, түүнийг өөрийн хурлаараа хэлэлцдэг, улмаар батлуулахаар зохих төрийн дээд шатны хурлуудад оруулдаг байсан юм.

Миний дээр өгүүлсэн зүйлүүдийг батлах өөр нэг зүйл бол МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн дарга байсан Д.Моломжамц эдийн засгийн төв байгууллагууд, Монгол улсын аж үйлдвэрийн асуудлыг, Н.Жагварал хөдөө аж ахуйн асуудлыг, С.Гомбожав дотоод, гадаад худалдаа, эдийн засгийн гадаад харилцааны асуудлыг, С.Жалан-Аажав миний бие МАХН, төрийн захиргаа, олон нийт, хууль хяналтын асуудлаас гадна их барилгын ажлыг тус тус хариуцдаг байсныг дурьдахад хангалттай бизээ.

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо МАХН-ын бодлого, үйл ажиллагааг эрхлэн хариуцдаг гол төв болж байсны хувьд МАХН, улс орны өмнө хүлээсэн өндөр хариуцлагатай үүргээ амжилттай биелүүлж, МАХН-ын өндөр нэр хүндийг үйл ажиллагаагаараа бататган бэхжүүлж байсныг С.Жалан-Аажав миний бие МАХН-ын Төв Хороонд намын ажил хариуцсан нарийн бичгийн даргаар 10 гаруй жил ажиллаж, Төв Хорооны гишүүнээр хориод жил сонгогдон ажиллаж байсны хувьд нотлон хэлж чадах юм.

Түүнчлэн МАХН улс орон, ард түмнийхээ ашиг сонирхлыг тууштай хамгаалдаг, ард түмнээ хайрлан хүндэтгэдэг, тэднийг хэзээ ч хуурч мэхэлж

байгаагүй тийм улс төрийн хүчин байсан гэдгийг би түүний эгнээнд 60-аад жил байсны хувьд хэлж чадах юм.

МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүдийн дотроос ямар нэгэн гэмт хэрэг зөрчилд, тухайлбал: төрийн өмч хөрөнгийг идэж ашигласан, үрэн таран хийсэн, авилгалд (хээл хахуульд) автагдсан, хуурч мэхэлсэн, залилан, луйвар зэрэг эрүүгийн шинжтэй ямар нэгэн гэмт хэрэгт холбогдсон, ёс зүйн зөрчил гаргасан нэг ч хүн байгаагүйг энд онцолж хэлье.

Миний бие МАХН-ын үйл ажиллагаа, нэр хүндийн асуудалтай холбогдуулж энэ бүгдийг тэмдэглэж хэлэхдээ МАХН-ын бодлого, үйл ажиллагаанд гарч байсан зарим алдаа, дутагдал, гажуудлыг үгүйсгэх буюу хаацайлан хамгаалах санаа, зорилго байхгүй болохыг онцолж тэмдэглэхийг хүсэж байна.

МАХН тухайн үед бүх асуудлыг нэг намын баримталж байсан үзэл сурталтай холбож авч үздэг байсан учраас зарим асуудалд өрөөсгөлөөр хандаж, том алдаа гаргаж байсан явдлууд бий. Жишээ нь “сэхээтний төөрөгдөл”, “намын эсрэг бүлэг”гэгч асуудал, Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир зэрэг боловсон хүчинтэй холбоотой зарим асуудлын талаар том алдаа дутагдал гаргаж байсныг дахин хэзээ ч давтан гаргаж болохгүй юм. Миний бие энд хэдийгээр түүх болон өнгөрсөн боловч нэг зүйлийн түүхийн сургамжийн үүднээс тэмдэглэж хэлэхийг хүсч байна.

МАХН-ын удирдан чиглүүлэх, зохион байгуулах гол үүргийг хүлээж түүнийг хэрэгжүүлэх гол газар болж байсан Улс Төрийн Товчооны бүрэлдэхүүнийг үе үе буюу их удалгүйгээр шинэчилж, сайн бэлтгэгдсэн залуу боловсон хүчнээр бэхжүүлж байх хэрэгтэй байсан юм. Д.Төмөр-Очир МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн дарга байхдаа МАХН-ын Төв Хорооны нэгэн ээлжит бүгд хурал дээр хамгийн түрүүн босч үг хэлэхдээ мэдлэг боловсрол, ажлын арга барилаар хоцрогдсон хэмээн Улс Төрийн Товчооны гишүүн байсан Дамба, Сүрэнжав, Самдан, Балган, Ламчин нарыг шүүмжилсэн юм. МАХН-ын Төв Хорооны Бүгд хурлын гишүүд түүнийг дэмжиж, дээр дурьдсан хүмүүсийг нэгэн зэрэг өөрчилж байлаа. Энэ мэтээр МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны бүрэлдэхүүнийг шинэчилж байх нь зайлшгүй шаардлагатай байсан боловч МАХН-ын Төв Хорооны Улс төрийн Товчооны үйл ажиллагааг удирдаж байсан Ю.Цэдэнбал ийм ажлыг хийдэггүй байсан нь түүний нэг сүрхий алдаа байсан гэж хэлж болох байхаа. Ер нь миний мэдэж байгаагаар Д.Төмөр-Очироос өөр МАХН-ын Улс Төрийн Товчоо, төрийн дээд удирдлагад халдаж улс орон ард түмнийхээ ашиг сонирхлын төлөө шудрага шүүмжлэл тавьж байсан хүн бараг байхгүй болов уу.

Д.Төмөр-Очир тухайн үед Ю.Цэдэнбалыг дэмжиж ч байсан, бас алдаа дутагдлыг нь шулуун шудрагаар шүүмжилдэг ч байсан. Д.Төмөр-Очирын талаар алдаатай шийдвэр гаргаж, түүнийг хохироож байсан явдлаа Ю.Цэдэнбал хожим хүлээн зөвшөөрч “Би Төмөр-Очирыг хэтрүүлж байжээ! Д.Төмөр-Очир ажилд надаас илүү шүү дээ. Даан ч ааш нь ...” гэж ярьдаг байсан юм.

МАХН-тай холбогдуулж миний энд тэмдэглэн хэлж байгаа зарим алдаа дутагдлын тухай асуудал нь МАХН-ын гаргаж байсан алдаа дутагдал гэж үзэж болох мэт боловч гол нь тэр үед МАХН-ын төв байгууллагыг удирдаж байсан Ю.Цэдэнбалтай шууд холбоотой, ихэнхдээ түүнээс шалтгаалж байсныг түүхийн сургамж болгож, жинхэнэ үнэнээр нь хэлэх ёстой гэж би үзэж байна.

Хууль зүйн үүднээс аливаа асуудал, аливаа нэгэн хэргийг түүнийг үйлдсэн жинхэнэ субъекттэй нь холбон авч үздэг ёстойн нэгэн адил МАХН-ын дээд удирдлага буюу Ю.Цэдэнбалын гаргаж байсан алдаа, хийж байсан нүглийг МАХН-д буюу түүний олон мянган жирийн гишүүдэд тохон хүлээлгэх гэж оролдох буюу тэднийг яллаж, харааж зүхэж хэрхэвч болохгүй. Энэ бол хууль зүй болон ёс зүйд үл нийцнэ.

10 Ю. Цэдэнбалын талаар миний хэлэх үг.

КЮ: Та МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга асан Ю.Цэдэнбалтай олон жил танил байсан хүний хувьд, түүнтэй хамт ажиллаж байсан он, жилүүдийнхээ тухай дурсамжаас бидэнд жааханч гэсэн ярьж өгнө үү?

С Ж: Би МАХН-ын Төв Хорооны намын ажил эрхэлсэн нарийн бичгийн дарга байх үед хийж байсан ажлынхаа талаар сая товч ярьлаа. 1984 оны 8-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурал МАХН-ын Төв Хорооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын асуудлаар зөв шийдвэр гаргаж чадаагүй гэж би бодож явдаг юм. Тийм учраас МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга асан Ю.Цэдэнбалын талаар цөөн үг хэлэх нь зүйтэй гэж үзэж байна. 40 гаруй жил МАХН, Монгол улсын төр, засгийн тэргүүн байсан Ю.Цэдэнбалын намтар, үйл ажиллагаа буюу түүний хийж бүтээсэн асар их ажил, байгуулсан гавъяа зүтгэлийн тухай бүгдийг өгүүлэх боломжгүй бөгөөд тэгэх ч хэрэггүй юм. Миний бие Ю.Цэдэнбалтай 1942 онд анх танилцсан, Шинэ хүчний дээд сургуульд суралцаж байхдаа эдийн засгийн ухааны ерөнхий онолын хичээл заалгаж, түүнд улсын шалгалт өгч байсан билээ. 1958 оноос хойш түүний шууд удирдлагын дор төр, засгийн өндөр хариуцлагатай ажил олон жил хийж байсан билээ. 1972-1984 онуудад МАХН-ын болон Монголын төрийн дээд

удирдлагын бүрэлдэхүүнд мөн түүний удирдлагын дор ажиллаж байсны хувьд Ю.Цэдэнбал ямар хүн байсан тухай өөрийн сэтгэгдлийг хэлэх боломжтой гэж үзэж байна.

Ю.Цэдэнбал нь Монгол улсын хөгжил, цэцэглэлт, тусгаар тогтнолын төлөө, ард түмний язгуур эрх ашгийн төлөө өөрийн бүх хүч чадал, оюун ухаанаа шавхан дайчилж ажилладаг, өндөр нэр хүнд бүхий улс төрийн том удирдагч, лидер байсныг би батлан хэлж чадна.

Ю.Цэдэнбал нь өндөр боловсролтой, соёлтой, өргөн мэдлэгтэй, ажлын эрч, хүч чадвартай, туйлын ажилсаг, улс төрийн баялаг туршлагатай, ноён нуруутай, өндөр шаардлагатай, олон түмний хүндэтгэлийг хүлээсэн хүн байсан юм.

Ю.Цэдэнбал манай орны эдийн засаг, соёлын байгуулалтын бүх салбарыг үүсгэн байгуулах, эрчимтэй хөгжүүлж, өндөр амжилтанд хүргэх, ард түмний аж амьдрал, соёлын хэмжээг дээшлүүлэх үйлсэд асар үүрэг гүйцэтгэсэн билээ.

Ю.Цэдэнбалын санал, санаачлагаар манайд эдийн засаг, соёлын олон салбарууд цоо шинээр үүсч хөгжсөн юм. Атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн өрнүүлэх замаар газар тариалангийн цоо шинэ салбарыг буй болгож, аж үйлдвэрийн шинэ, шинэ цогцолборуудыг барьж, байгуулахад түүний санаачлага, идэвхи зүтгэл, бүх талын дэмжлэг асар их байсан юм.

Ю.Цэдэнбал манай оронд бүх төрлийн мэргэжилтэй боловсон хүчин бэлтгэх ажилд жинхэнэ хувьсгал хийсэн хүн юм. Түүний санаачлагаар МАХН-ын Төв Хорооны дэргэдэх Намын дээд сургууль, Монгол Улсын Их Сургууль байгуулагдсан нь улс орны хөгжилд үнэлж барашгүй ач холбогдолтой ажил байсан юм.

Ю.Цэдэнбал бол хүний амаар будаа иддэггүй өөрөө сэтгэж, бодох өндөр чадвартай хүн байв. Тэр “МАХН-ын программ”, “Үндсэн хууль” зэрэг МАХН, Монголын төрийн томоохон баримт бичгүүдийн эцсийн боловсруулалтыг өөрөө шууд хариуцаж, гардан хийж гүйцэтгэдэг байлаа. МАХН-ын Их хурал, бүгд хурлууд болон өөр бусад хурал зөвлөлгөөнд тавих илтгэл, хэлэх үгээ тэр зөвхөн өөрөө бичиж, боловсруулдаг байсныг би гэрчлэн хэлж чадна.

Ю.Цэдэнбал Монгол улсын тусгаар тогтнол, үндэсний аюулгүй байдлыг бататган бэхжүүлэх талаар үлэмж их зүйлийг хийж бүтээсэн, жинхэнэ эх оронч хүн байлаа. Түүнийг “Оросын талыг баримтлагч, оросын сонирхол, ашиг тусын төлөө ажиллаж байсан!” гэж зарим хүмүүс ярьдаг. Энэ бол ямар ч баримт, нотолгоогүй, оргүй хоосон яриа юм.

Ю.Цэдэнбал бол жинхэнэ ард түмний удирдагч мөн байсан. Тэр хөдөө явж, орон нутгийн ажил, амьдралтай байнга танилцаж, хүмүүсийн санал сэтгэгдлийг сонсож, эрэлт хүсэлт, өргөдөл гомдлыг хүлээн авдаг,

тэдгээрийг шуурхай барагдуулж өгдөг, ер нь гачигдал зовлон тохиолдсон хүмүүст аль болохоор туслахыг хичээдэг, хүний төлөө санаа, анхаарал их тавьдаг, хүмүүнлэг энэрэнгүй, сайхан сэтгэлтэй хүн байсан. Орон сууц, мөнгө, төгрөгний тусламж хүссэн, эсхүл сургуульд явуулж өгөхийг хүссэн, гачигдал зовлонгоо тоочиж, ял шийтгүүлсэн үр хүүхэд буюу садан төрлийнхөө хүнийг хорих газраас суллаж өгөөч гэж хүсч өөртэй нь уулзсан хүмүүст тусламж үзүүлж, орон сууц өгч, санхүүгийн тусламж үзүүлж, хүүхдийг нь шоронгоос гаргаж өгөх арга хэмжээ авах талаар МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нарт болон надад байнга үүрэг өгч, эсхүүл өөрөө шууд арга хэмжээ авч тусламж үзүүлдэг байсан юм.

Ю.Цэдэнбал “сэхээтний төөрөгдөл”, “намын эсрэг бүлэг” гэгч, түүнчлэн Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир нарын зэрэг боловсон хүчний асуудлаар алдаа, гажуудал, завхарлууд гаргаж, МАХН-ын болон Монголын төр, засгийн удирдлагад өөрийнх нь оронд гарч ирэх магадлал өндөртэй, сайн бэлтгэгдсэн, ажлын арвин туршлагатай зарим хүнийг ямар нэгэн зүйлээр заавал буруутгаж, ажлаас нь халж, нутаг зааж зайлуулдаг байлаа.

Ю.Цэдэнбал МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга байсан сүүлчийн жилүүдэд эхнэр Анастасия Ивановна Филатова нь түүний ажил хэрэгт нь шууд оролцож, хутган үймүүлж байсны уршгаар зарим удирдах боловсон хүчний талаар алдаатай шийдвэр гаргаж, гэм буруугүй хүмүүсийг хохироох явдал гарч байлаа.

Ю.Цэдэнбалд хов зөөж толгойг нь эргүүлдэг, хутган үймүүлдэг, өөрсөддөө нэр хүнд, ашиг завшаан олохыг хичээдэг тийм үл бүтэх цөөн тооны хүмүүс байсан бөгөөд тэдний хорт явуулгын уршгаар тэр МАХН-ын болон Монголын төрийн дээд удирдлагын бүрэлдэхүүнд хамт ажиллаж байсан нөхдөө харддаг, сэрддэг болж, тэдний хооронд үл итгэх байдал буй болсон юм.

Ю.Цэдэнбал 1970-аад оны эцсээс ажилдаа тэнцэхгүй, ажил хариуцах чадваргүй болсон бөгөөд нас ахисан хүний хувьд биеийн эрүүл мэндийн байдал нь тааруу болж, сүүлдээ эрс муудсан юм. Тэр олон жилийн турш биеэ өчүүхэн ч хайрлахгүй явж, амралт, чөлөө завгүй, өдөр шөнөгүй ажилладаг байсан учраас хүний биед байдаг бүх хүч, нөөцөө шавхаж дуусгасан хүн гэж би боддог. Энэ байдлыг үндэслэн түүнийг МАХН-ын болон Монголын төр, засгийн дээд албан тушаалын ажлаас чөлөөлсөн явдал бол зөв, зүйтэй арга хэмжээ байсан билээ.

Ю.Цэдэнбалыг насан өөд болтол нь сэтгэл санаагаар амгалан, тайван байлгаж, асарч, сувилаж байх ёстой байсан боловч манай тэр үеийн эрх баригчид үнэн хэрэгтээ түүнийг “хог дээр хаясан” юм. Ямар ч үндэсгүйгээр түүнийг элдвээр харааж, муу хэлж байсныг хэрхэвч зөвтгөж болохгүй юм.

Ю.Цэдэнбал Москвад “гэрийн хорио”-нд, сэтгэл, санаагаар маш их зовж, уйгарлан гуниглаж, гутарч нэг өрөөнд ганцаараа суусаар насан өөд болсон билээ. Түүнийг ийм байдалд оруулахгүй байх боломж байсан юм.

Ю.Цэдэнбалыг насан өөд болсны дараа шарилыг нь түүний эхнэр, үр хүүхэд, төрөл төрөгсөд Монгол эх оронд нь авч ирж оршуулахад, тэр үед манай МАХН болон Монголын төр, засгийн дээд удирдлагад ажиллаж байсан хүмүүс ямар ч хүндэтгэл үзүүлээгүй, өчүүхэн ч анхаарал тавилгүй өнгөрч байсан нь дэндүү жудаггүй, хүнлэг биш явдал болсон юм. Эдгээр хүмүүс бол урьд нь Ю.Цэдэнбалын үед, түүний дэмжлэгээр МАХН-ын болон Монголын төрийн дээгүүр алба хашиж явсан, түүнийг сайн таньдаг, мэддэг хүмүүс байсан нь нэн харамсалтай.

Ю.Цэдэнбалд Монголын төрөөс олгосон цэргийн дээд цол Монгол улсын маршал, бас Монгол улсын баатар, Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар цолнуудыг хүчингүй болгож, түүний хийсэн бүтээснийг нь үнэлж шагнасан төрийн одон медалуудыг нь хураан авч, МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн нь туйлын буруу үйлдэл юм. Ийм үйлдэл гаргасан хүмүүстэй хуулийн дагуу хариуцлага тооцох хэрэгтэй юм.

Ю.Цэдэнбалыг Москвад амьдарч байх үед нь түүний Улаанбаатарт хууль ёсоор эзэмшиж байсан орон сууц, хувийн эд, хогшилд нь хууль бусаар халдаж, үрэн таран хийж, алга болгосон адал балмад явдлыг хуулийн дагуу мөрдөн шалгах нь зүйд нийцнэ.

Ю.Цэдэнбалд алдаа дутагдал, сул тал байсныг үгүйсгэж болохгүй боловч түүний хийж бүтээсэн асар их зүйл, гавъяа зүтгэлийг хэн ч түүхийн хуудаснаас арчин хаяж чадахгүй нь лавтай. Түүх, түүхээрээ үлддэг жамтай юм.

Ю.Цэдэнбалтай хамт ажиллаж байсан МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүдийг буруутгаж, шийтгэхийн тулд “гойрон хүрээлэгчид”-ийн хэмээх зохиомол хэргийг буй болгохыг оролдсон боловч хууль нүдтэй учраас тэднийг шийтгэж чадаагүй юм.

Ю.Цэдэнбал ажил хариуцаж, зөв шийдвэр гаргах чадваргүй болж, 1970-аад оны эцсээр нас ахисан хүний хувьд биеийн эрүүл мэндийн байдал нь эрс дордож байгааг мэдсээр байж, тухайн үед санаачилга гаргаж түүнийг МАХН-ын ТХ-ны ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлаас зохих хүндэтгэлтэйгээр чөлөөлөөгүй явдал бол МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны ноцтой алдаа болсон юм.

Ю.Цэдэнбалын байгуулсан гавъяа зүтгэл, бас гаргаж байсан зарим алдаа дутагдлын талаар би хувийнхаа бодол сэтгэгдлийг цухас ярихад ийм байна.

11 Хэлмэгдүүлэл.

И Л: Таныг яагаад “намын эсрэг бүлэг” гэгчтэй холбосон юм бэ? Үнэхээр тийм бүлэг байсан юм уу?

С Ж: Ю.Цэдэнбал бид хоёр ажил төрлийн харилцаа муугүй, надад итгэдэг, ажлын талаар миний тавьсан санал, шүүмжлэлтэй хэлсэн үгэнд хүндэтгэлтэй ханддаг байсан юм. Манай Ардын Их Хурлын дарга (ерөнхийлөгч–ред.) Жамсрангийн Самбуу гэдэг хүн байлаа шүү дээ. Тэр бол төрөлхийн их ухаантай, ёстой жинхэнэ сайхан монгол хүн байлаа. Түүнийг нас барсны дараа ЮЦэдэнбал Сайд нарын Зөвлөлийн даргын албан тушаалд намайг томилуулах саналтай байгаагаа хэлсэн юм. Би түүний энэ санаалаас эрс татгалзсан боловч тэр надад ихээхэн даралт, шахалт үзүүлж эхэлсэн юм. “Сайд нарын Зөвлөлийн дарга бол эдийн засгийн мэргэжилтэй асар их мэдлэг, боловсролтой, улс төрийн болон амьдралын их туршлагатай хүн байх ёстой!” гэж би боддог юм. Ю.Цэдэнбал бид хоёр энэ асуудлаар хоёр, гурван өдөр ярьж, заримдаа бүр шөнийн 3-4 цаг хүргэж байлаа. МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны хурал дээр ч би энэ санаалаас татгалзаж байгаагаа хэлсэн юм. Ингээд Ю.Цэдэнбал ч өөрийн саналаасаа татгалзаж байлаа. Ер нь үнэндээ Ю.Цэдэнбал бол намайг нийгмийн хог дээр гаргаж хаясан хүн юм шүү дээ.

Би 1983 оны зун МАХН-ын төлөөгчдийг тэргүүлж, ЗХУКН-ын урилгаар ЗХУ-д албан ёсны айлчлал хийсэн юм. Тэнд манай төлөөлөгчдийг маш сайхан хүлээж авлаа. Айлчлалыг маш сайн зохион байгуулж, айлчлалын бүх үйл явц дээд хэмжээнд болж өнгөрлөө. Ингээд Улаанбаатарт буцаж ирлээ. Нас 60 хүрч байлаа. Улаанбаатарт ирсний маргааш шууд л Ю.Цэдэнбал дарга дээр орлоо. Гэтэл тэр хүйтэндүү байдлаар:

-Чи хаашаа яваад ирэв ээ? гэж асууж байна. Би их гайхлаа. Тэгээд:

-Би ЗХУКН-ын урилгаар ЗХУ-д айлчлаад ирлээ. Энэ талаар “Үнэн” сонин байнга л мэдээлж байсан шүү дээ. Та уншиж байсан байлгүй дээ! гэж хэллээ. Тэгтэл тэр юм ч хэлсэнгүй, дуугүй л байна. Бид хоёрын хооронд олигтой яриа болсонгүй. Би “ямар нэгэн юм болж байна!” гэж дотроо бодлоо. Ингээд түүний өрөөнөөс гарлаа. Гэтэл МАХН-ын Төв Хорооны бүгд хурал тун удахгүй хуралдахаар бэлтгэж байгаа мэдээ сонсогдлоо. Уг нь МАХН-ын Бүгд хурал хэзээ хуралдах, ямар асуудал хэлэлцэхийг би л мэддэг, шийддэг байлаа шүү дээ. Тэгтэл удсан ч үгүй Ю.Цэдэнбал дарга намайг өрөөндөө дуудсан байна. Би юу ярих гэж байгааг нь гадарлаж байлаа. Ингээд түүний өрөөнд орлоо. Тэр урьдын адил их хүйтэн, хөндий

хэвээрээ л байна. Намайг тэр суу гэж урьсан ч үгүй. Тэгээд:

-Бид нар чамайг тэтгэвэрт чинь гаргахаар ярьж байна! Улс Төрийн Товчооны хурлаар ярина. Энэ асуудлыг бүгд хуралд оруулна! гэж их хөндий хэлж байна.

Би:

-Тэтгэвэрт гарч болох юм. Ер нь “Би тэтгэвэртээ гаръя. Эрдэм шинжилгээний ажлаа хийе! гэж танд хэлдэг л байсан шүү дээ. Гэхдээ одоо тэтгэвэрт гаргаж байгаа шалтгааныг сонсмоор байна. Би улс төрийн ажил хийж байгаа хуульч хүн!” гэж хэллээ. Гэтэл Ю.Цэдэнбал дарга юм хэлсэнгүй.

Би:

-Маргааш хуралдах бүгд хуралд би үг хэлнэ! гэж гэлээ.

Гэтэл тэр: “Чи үг хэлээд хэрэггүй! Чамайг харж үзнэ! Зөвхөн талархалын л үг хэлэх хэрэгтэй!” гэж байна. Би ч бүгд хуралд талархалын үгнээс өөр үг хэлсэнгүй. Уг нь надад хэлэх үг их байсан л даа. “Элдэв юм ярьж намынхаа нэгдэл, нягтралыг бусниулаад хэрэггүй!” гэж л би бодсон юм. Ингээд “ШУА-д очиж эрдэм шинжилгээний ажил хийнэ дээ!” гэсэн бодолтой ажлаасаа гарчихлаа. Хэд хоноод Ю.Цэдэнбалтай уулзахаар очтол туслах нь оруулдаггүй. Өдөр бүр би түүний өрөөнд чөлөөтэй ордог байсан хүн шүү дээ.

Яаж гуйгаад ч оруулсангүй. Ингээд чимээгүйхэн хэдэн сар боллоо. Ингээд байж байтал 12-р сард МАХН-ын ТХ-ны Намын Хянан Шалгах Хороо (НХШХ) намайг дуудсан байна. Би тэнд очлоо. Тэнд МАХН-ын ТХ-ны НХШХ-ны хурал боллоо. Тэр хурал дээр НХШХ-ны дарга Б.Дэжид гэдэг хүн:

-1964 онд гарсан намын эсрэг бүлгийн удирдагч нь чи байсан байна. Энэ бол баримтаар нотлогдсон зүйл. Чамайг МАХН-ын ТХ-ны гишүүнээс хөөх асуудлыг бид МАХН-ын бүгд хуралд оруулна! гэж байна. Ийм гүжир гүтгэлэгийг би анх удаагаа өөр дээрээ хүлээж авсан болохоор эхэн үедээ маш хүчтэй шоконд орсон билээ. Гэхдээ биеэ барьж 1964 оны “намын эсрэг бүлэг” гэгчтэй ямарч холбоогүй гэдгээ хэллээ. Тэр үед “гүжир үгэнд саам үг хариугүй!” гэдэг монголчуудын нэг мэргэн үг санаанд орж ирж байлаа. 1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын Төв Хорооны 6-р бүгд хурал дээр Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нар “Манай улсын хөгжил их удаан байна! Өр, зээл их тавьж байна! Нутаг, орныхоо нэг хэсгийг өөр оронд зүгээр өглөө! Хээл, хахуул авч, өгч байна! Ю.Цэдэнбал Оросын эрх ашгийг хамгаалж байна! Үндэсний сэхээтнүүдээ хавчин гадуурхаж байна!” гэж шүүмжилсэн юм. Тэдэнд “намын эсрэг бүлэг” гэдэг нэр өгөөд, нутаг заагаад, цөлсөн юм. Энэ цөллөг маш олон жил үргэлжилж, тэд нар бараг 30 жилийн дараа сая цагаадаж байсан юм шүү дээ. Би тэд

нартай ямар ч холбоогүй хүн шүү дээ. Тэр өдөр намайг МАХН-аас хөөж, миний МАХН-ын батлахыг хурааж авлаа. Үүнээс хойш 2 сарын дараа Цагдаагийн газрын дарга намайг дуудаж уулзаад:

-Таныг Завхан аймгийн Алдархаан сумын нутагт суулгах шийдвэр гарсан тул хурдан тийшээ явах хэрэгтэй! гэж мэдэгдсэн юм. Түүнээс хойш хэд хоногийн дараа миний амьдарч байсан улсын орон сууцыг хууль бусаар хурааж аваад, манай гэрийн эд хогшлыг цагдаагийн ажилтнууд машинд ачиж Завхан аймагт хүргэж өгөхөөр аваад явцгаалаа. Түүнээс хойш 2 хоногийн дараа цагдаагийн ажилтан намайг нисэх онгоцонд албан журмаар суулгаж, Завхан аймгийн төвд хүргүүлж, тэнд цагдаагийн хошууч тосч аваад Алдархаан суманд хүргэж өгч байлаа. Миний охин Ж.Хандсүрэн тэр үед Монгол Улсын Их Сургуульд багш байсан юм. Түүнийг бас ажлаас нь шууд халлаа. Ингэж би бүх албан тушаалаасаа халагдаж, огт хийгээгүй хэрэгтээ гүтгүүлж, МАХН-аас хөөгдөж, нутаг заагдан цөлөгдсөн билээ.

Энэ бүхнийг Ю.Цэдэнбалын эхнэр Анастасия Ивановна Филатова, НХШХ-ны дарга Бугын Дэжид хоёр хийсэн юм. Ю.Цэдэнбалын эхнэр, Хүүхдийн төлөө фондын дарга А.И.Филатова бид хоёрын харилцаа хэд хэдэн асуудлаас болж муудаад, сүүлдээ маш хурцадмал байдалтай болсон юм. А.И.Филатова хийж болохгүй маш олон юмыг надаас шаарддаг байсан боловч би түүний шаардлагын нэгийг нь ч хүлээж аваагүй, харин өрийн байр суурийг илэрхийлж, зөвшөөрөхгүй байгаагаа хэлдэг байсан юм. Тухайлбал, хариуцсан ажлаа сайн хийж байгаа, манай нийгэмд нэр хүндтэй олон хүнийг ямарч үндэслэлгүйгээр ажлаас нь халах шаардлагыг удаа дараа тавьж, маш хүчтэй шахалтыг үзүүлж байсан юм. Хамгийн сүүлд А.И.Филатова миний ажлын өрөөнд шууд дайрч орж ирээд, сурсан зангаараа харааж, хашгачиж байгаад “Үүнээс хойш би чамайг МАХН-ын Төв Хорооны нарийн бичгийн дарга гэж үзэхгүй. Одоо Б.Дэжид бүхнийг мэднэ!” гэж хэлээд гарч явсан юм. 1984 онд А.И.Филатова Москвад байхдаа манай нэг хариуцлагатай ажилтанд “Би Улаанбаатарт очоод С.Жалан-Аажавыг хар гэрт суулгана!” гэж хэлсэн байдаг юм. Хар гэр гэдэг чинь шорон шүү дээ. А.И.Филатова намайг шоронд суулгахыг мөрөөдөж байж. Тэр мөрөөдөл нь биелэлээ олж эхлэх нөхцөл нь бүрдээд байж.

Ингэж А.И.Филатова бид хоёрын харилцаа маш хурцадмал, дайны байдалд орсон нь Б.Дэжидэд их аятайхан явдал болсон юм. Бугын Дэжид бол манай Дотоод яамны сайд байсан хүн. МАХН-ын 17-р Их хурал хуралдаж байх үед Ю.Цэдэнбал надад Дотоод яамны сайд Бугын Дэжидийг МАХН-ын НХШХ-ны даргаар томилох бодолтой байгаагаа хэлсэн юм. Би түүний энэ саналын дэмжээгүй юм. “Б.Дэжид бол тагнуул

шүү дээ. МАХН-ын ТХ-ны Улс Төрийн Товчоонд нэг тагнуул орж ирнэ гэсэн үг, өрөөр хэлбэл Берия гэсэн үг шүү дээ!” гэж би түүнд хэлсэн юм. И.Берия бол И.В.Сталины үед ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хорооны дарга байсан хүн. Тэр хүн И.В.Сталинтай нийлж олон гэмгүй хүнийг хэлмэгдүүлж, цаазалсан хамгийн аймшигтай хүн шүү дээ. Б.Дэжид ингэж МАХН-ын Төв Хорооны НХШХ-ны даргаар томилогдож, МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоонд орж ирсэн юм. Түүний талаар миний хэлсэн үгийг Ю.Цэдэнбалаас тэр сонссон байх л даа. Тэр надад сайн хандахгүй байх нь ойлгомжтой. А.И.Филатова, Б.Дэжид хоёр ингэж өөр өөрсдийнхээ зорилгыг хэрэгжүүлэхийн тулд сүрхий гар нийлж, бие биенийгээ ашиглаж эхэлсэн юм.

Эхлээд С.Жалан-Аажав миний биеийг МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчооны гишүүн, нарийн бичгийн дарга, Ардын Их хурлын тэргүүлэгчдийн орлогч даргын (дэд ерөнхийлөгч-ред.) ажлаас чөлөөлүүлж, дараа нь МАХН-ын Төв Хорооны гишүүнээс чөлөөлөх тухай асуудлыг Ю.Цэдэнбалаар зөвшөөрүүлсэн байгаа юм. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал тэдний үгэнд орж ийм шийдвэр гаргасан юм. Тэгээд МАХН-ын Төв Хорооны Улс Төрийн Товчоо, бүгд хурлаар тус тус хэлэлцүүлж, шийдвэрлүүлсэн юм. Ингээд МАХН-ын НХШХ-ны шийдвэр гарч намайг МАХН-ын гишүүнээс хөөж, нутаг зааж цөлсөн юм.

1990 онд “С.Жалан-Аажавын намын эсрэг ажил, явуулгын тухай” гэдэг нэртэй МАХН-ын Төв Хорооны тогтоол хүчингүй болж, би 1990 оны 7-р сарын 31-нд “цагаатгалын үнэмлэх”-ээ гардан авч байлаа. Би цөллөгөөс буцаж Улаанбаатарт ирээд хийх ажилгүй, амьдрал маш ядуу, гудамжаар өдөржин явж, шар өдөр, бор хоногийг өнгөрөөсөн болж явах үед, манай нэртэй хуульч, доктор, профессор, Монголын Үндсэн Хуулийн Цэцийн анхны дарга Ж.Совд өөрийн тэргүүлж байсан Төр, эрх зүйн хүрээлэнд намайг эрдэм шинжилгээний ажилтнаар авсанд би их баярлаж байдаг билээ. Тэр үед Санпилын Жалан-Аажав миний амьдрал дахин шинээр эхэлж байх шиг санагдаж байж билээ. Би ингэж миний амьдралд тохиолдсон хүнд хэцүү үеийг даван туулж, багш, эрдэм шинжилгээнийхээ ажлыг дахин хийж эхэлсэн билээ. Миний олон жил багшийн ажил хийсэн, эрдэм шинжилгээний өчүүхэн зүтгэл бүтээлийг өндөрөөр үнэлж Монгол улсын ерөнхийлөгч зарлиг гарагж “Монгол улсын гавьяат хуульч” гэдэг өндөр шагналыг хайрласан явдалд би гүн талархал илэрхийлж байна.

КЮ: За. Сайхан яриа ярьж өгсөн танд их баярлалаа.